

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE İŞÇİ HAREKETLERİ VE
DİN**

Hatice Kübra KÖSEOĞLU

2501181765

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mustafa TEKİN

İstanbul-2023

ÖZ

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE İŞÇİ HAREKETLERİ VE DİN

HATİCE KÜBRA KÖSEOĞLU

Bu çalışmada, Türkiye toplumunda işçi hareketinin varlığına/yokluğuna dair oluşumlar ve bu oluşumların din ile kurduğu/kurmadığı etkileşimler Osmanlı çalışma hayatından Cumhuriyet Türkiye'sine kadar olan süreç içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tezin temel problematiğinin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi için öncelikle işçi hareketi oluşumu ve var olduğu toplumda bu oluşumu destekleyen yapıların kavramsal çalışma yolu ile temellendirilmesi hedeflenmiş olup, Türkiye'nin işçi hareketi oluşumlarına dair tecrübeleri Osmanlı toplumunun çalışma ilişkilerinden yola çıkılarak literatür çalışması ile aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İşçi sınıfı, işçi hareketleri, Osmanlı toplumu, Türkiye toplumu.

ABSTRACT

LABOR MOVEMENTS AND RELIGION FROM THE OTTOMAN TO THE PRESENT

HATİCE KÜBRA KÖSEOĞLU

In this study, the formations regarding the existence/absence of the labor movement in Turkish society and the interactions these formations have or have not established with religion have been tried to be evaluated in the process from the Ottoman working life to the Republican Turkey. In order to evaluate the basic problematic of the thesis in a healthy way, it is aimed to ground the formation of the labor movement and the structures that support this formation in the society in which it exists, through conceptual study, and the experiences of Turkey's labor movement formations have been tried to be conveyed through a literature study based on the working relations of the Ottoman society.

Keywords: Working class, labor movements, Ottoman society, Turkish society.

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihi sürecinde yaşanan her etkileşim geçmiş ve geleceği ile varlık kazanmıştır. Şimdiyi anlayabilmek için, şimdinin nedenine/geçmişine gitmek gerekmektedir. Bu yolculuklar geçmiş-şimdi-gelecek bağlantısının sağlıklı anlaşılabilmesi açısından oldukça önem arz etmektedir. Toplumun yaşadığı değişimlerin çok boyutlu etkileri bulunmaktadır. Çalışmamızda siyasi, askeri, ekonomik, kültürel, dini maddi/manevi değerlerin ve işçi sınıfı oluşumunun din sosyolojisi perspektifi ile değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Değerlendirmemizin ilk adımı Osmanlı toplum yapısı, çalışma disiplini ve dini değerler ile etkileşiminin boyutu oluşturmaktadır. İkinci adımı Cumhuriyet Türkiye'sinin oluşum safhasında toplumsal değerlerin ve bireylerin yaşadığı/yaşamadığı değişimler oluşturmaktadır. Son adımı ise özellikle 1980 sonrası Türkiye toplum yapısı ve işçi sınıfı kavramının değerlendirmesi oluşturmaktadır.

Hiçbir çalışma tek bir kişiye ait değildir.

Öncelikle araştırma sürecinde desteklerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Tekin'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu tezi tamamlamamda değerli önerileri ve yapıcı eleştirileri ile desteğini esirgemeyen saygı değer hocam Doç. Dr. Birsen Banu Okutan'a teşekkürü borç bilirim.

Tez yazma sürecimin her adımında maddi-manevi varlıklarını hissettiğim, her daim beni cesaretlendiren ve desteklerini esirgemeyen kıymetlilerime; annem Dilek Köseoğlu'na ve babam Ömer Köseoğlu'na, abim Muhammed Ali Köseoğlu ve kardeşim Zeyneb Sena Köseoğlu'na teşekkür eder, varlıklarını şükür bilirim.

Araştırma süreci boyunca desteklerini yanımda hissettiğim arkadaşlarım; Ümmühan Akbulut'a, Zeynep Sarıtop'a, Sena Uysal'a, Elif Davarcı'ya, Feyza Çetin'e ve duaları ile günümü güzelleştiren kıymetli öğrencilerime teşekkürü borç bilirim.

En çok da nice güzellikleri ömrüme işleyen, karşılaştığım her sorunda varlığını hissettiren Rabbime hamdusenalar olsun.

Hatice Kübra KÖSEOĞLU

İstanbul,2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
GİRİŞ	8
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ	8
B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	2
C. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMI	3
D. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	3
E. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR.....	10
KAVRAMSAL HARİTA VE TEORİK ZEMİN	11
İşçi Sınıfı Hareketi: Nereden Nereye	11
BÖLÜM I:.....	20
OSMANLI DEVLETİ'NDE İŞÇİ HAYATI, DİN VE İŞÇİ HAREKETİNİN YERİ.....	20
1.1.Osmanlı Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısı.....	20
1.2.Osmanlı Toplum Yapısının Dinamikleri.....	23
1.3.Osmanlı'da Çalışma Hayatı	26
1.3.1.Tarım ve Hayvancılık.....	28
1.3.2. El Sanatları ve Madencilik	30
1.3.3. Ticaret ve Pazarlama	32
1.3.4. Osmanlı Çalışma Hayatında Kadın.....	33
1.4. Osmanlı İşçi Sınıfı Hareketinin Doğuşu	35
1.5.Osmanlı'da Yeni Üretim İlişkileri ve İşçi Sınıfı	40
1.6. Tatil'i Eşgal Kanunu'nun Yürürlüğe Girmesi ve Din-Devlet İlişkisi.....	48
BÖLÜM II	52
CUMHURİYET DÖNEMİ İŞÇİ SINIFI HAREKETLERİ,	52
TOPLUMSAL YAPI VE DİN.....	52

2.1. Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçiş, İşçi Sınıfı Hareketleri ve Din	56
2.3. İşçi ve İşveren Sendikaları Hakkında Kanun	60
2.4. 1961 Anayasası ve İşçi Sınıfı Hareketi	62
2.5. 12 Eylül Darbesi, Sendikaların Kapatılması ve Bazı Mülahazalar	64
BÖLÜM: III.....	67
TÜRKİYE’DE 1980 SONRASI İŞÇİ SINIFI HAREKETLERİ, DİN VE TOPLUM	67
3.1. Yoksulluğun Sürekli Tükettikleri: İşçiler	75
3.2. İşçilerin Aile Düzeni	76
3.3. Kadın: Fabrikada İşçi Evde Anne	79
3.4. Çocuk İşçiler ve Çalıştırılma Koşulları.....	81
3.5. Kırdan Kente, Geleneksel Aileden Modern Aileye Kültürel ve Toplumsal Değişim	82
TARTIŞMA	86
SONUÇ.....	89

KISALTMALAR LİSTESİ

	A.e	: Aynı eser
	a.g.e	: Adı geçen eser
	Çev.	: Çeviri
	C.	: Cilt
	Haz.	: Hazırlayan
	s.	: Sayfa
	s.s.	: Sayfa sayıları
	vd.	: Ve diğerleri
	t.y.	:Tarih yok
	TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
	DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları
Konfederasyonu		
	TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
	HAK-İŞ	: Hak işçi Sendikaları
Konfederasyonu		
	TÜRK-İŞ	: Türkiye İşçi Sendikaları
Konfederasyonu		
	DP	: Demokrat Parti
	CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
	IMF	: International Monetary Fund

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Osmanlı'dan Günümüze İşçi Hareketleri ve Din başlıklı çalışmamızda, Osmanlı'dan günümüz Türkiye'sine işçi sınıfı hareketi ile din arasında oluşan/oluşmayan etkileşimlerin sosyolojik perspektif ile incelenmesi hedeflenmiştir. Günümüzde işçi sınıfı hareketleri ile dinin iletişimine dair değerlendirmelerin sağlıklı okunabilmesi adına öncelikle Osmanlı toplum yapısının dinamikleri, çalışma hayatını şekillendiren süreçler ve oluşan/oluşamayan işçi sınıfı hareketinin bilhassa din ile ilişkisi değerlendirilmesi hedeflenmiş, işçi sınıfı ve din kavramlarının bulundukları toplumdaki konumları, varlıkları/yoklukları anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu minvalde, Osmanlı toplumunda şekillenen çalışma hayatı incelendiğinde çalışma usullerinin, geleneksel İslam kültürü ile harmanlanan değerler sistemi içerisinde şekillendiği, halkın manevi değerlerinin çalışma ahlakında etkin olduğu özellikle ahi teşkilatlarının işlevselliği ile görünürlük kazanmıştır. Çalışmamızın temel soruları tam burada ortaya çıkmaktadır: Osmanlı toplumunun çalışma hayatında işçi oluşumları nasıl okunmalı ve kültür ile iç içe geçmiş olan dinin işçi sınıfı ile etkileşime geçip/geçmediği nasıl anlaşılmalıdır? Bu sorulara cevap verebilmek için öncelikle işçi sınıfının hangi toplumlarda, nasıl şartlarla oluştuğu araştırılmış, Osmanlı toplum yapısında işçi sınıfı oluşumlarının imkânı bilhassa Batı toplumları ile karşılaştırılmıştır. Bu sayede Osmanlı toplumunun kültürel dinamiklerinin çalışma hayatında şekillenen işçi hareketlerinde ne ölçüde etkin olduğu daha sağlıklı değerlendirilmiştir.

Araştırmamızın ilk adımını kavramsal harita ve teorik zemin çalışması oluşturmaktadır. Osmanlı toplum yapısının incelendiği, çalışma hayatının belirli ölçülerde ele alındığı birinci bölümde işçi oluşumlarının din ile

şekillenen/şekillenmeyen ilişkilerine dair değerlendirmeler yapılarak Cumhuriyet Türkiye'si çalışma ilişkilerinin aktarıldığı ikinci bölüme geçiş yapılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise din, kültür ve işçi hareketlerinin hangi bağlamda ele alınabileceği üzerinde durulmuştur.

Çalışmamız sürecinde işçi oluşumlarının din ile etkileşimlerine dair çalışmaların yetersizliği karşılaştığımız en temel sorun olmuştur. Bu çalışma ile beraber aynı zamanda bu alan ile ilgili çalışmaların yok denecek kadar az olması dikkat çekmek istediğimiz diğer bir husustur. Bu çerçevede sosyal tarih araştırmacılarının emek tarihi ve din ilişkisi üzerinde gerçekleştirecekleri çalışma, alanda gözle görülür bir boşluğu kapatacaktır.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Karşılaştırabilmenin yolu bilgiden geçer. Kendimizden bihaber olursak başka medeniyetlerle nasıl karşılaştırabiliriz?¹ Osmanlı dönemi dini-kültürel değerleri ve çalışma hayatı; Cumhuriyet dönemi ile beraber siyasal-toplumsal dengede meydana gelen değişimler ve adım adım şekillenen işçi sınıfı oluşumu sosyolojik bakış açısı ile incelenirken tarihi yöntem ve dolaylı gözlem metodu kullanılmıştır. Toplumsallığını ve canlılığını koruyan hiçbir oluşum öncesiz değildir. Toplumsalda gözlemlenen tepkinin bir de etki boyutu mevcuttur. Nitekim Cumhuriyet Türkiye'sinde oluşan toplumsal hareketlerin, kültürel değerlerin ve çalışma hayatına giren kavramların sağlıklı anlaşılabilmesi açısından Osmanlı toplum yapısı, özellikle son dönemlerinde yaşanan yenileşme hareketinin kültürel kodlarla etkileşimi ve iktisadi süreçlerin şekillendirdiği çalışma hayatının tarihi veriler ışığında değerlendirilmesi ve konu ile ilgili bilgi ve kaynakların tespit edilmesi, alanla ilgili

¹ Cemil Meriç, Umrandan Uygarlığa, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.61.

yapılan çalışmaların taranması hedeflenmiştir. Çalışmamızın sonuçlarının daha sağlıklı ve tarafsız olması için tespit edilen kaynaklar arasında tarihi olayların ve toplumsal oluşumların karşılıklı okunması yapılmaya çalışılmıştır.

C. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMI

Toplum içerisinde oluşan herhangi bir oluşumu, hareketi veya kavramı sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için o toplumun belleği yani sosyo-kültürel oluşumların temelleri, objektif bir bakış açısı ile incelenmelidir. Her toplum kendi düzleminde değerlendirilmeli ancak toplumlar arası etkileşimler sınır dışı edilmemelidir. Bu perspektifle sanayileşme ile varlığını tanıtan işçi sınıfı oluşumunun, Osmanlı çalışma hayatında, akabinde Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde ve sonrasında yaşanan gelişmeler sonucu toplum içerisinde ki tezahürleri sosyo-kültürel değerler çerçevesinde incelenmiştir. “Osmanlı’dan Günümüze İşçi Hareketi ve Din” başlıklı tezimizin varsayımı ise:

-Osmanlı’dan günümüze işçi sınıfı hareketi ve din arasındaki etkileşimin var olup olmadığını sorgulamaktır.

D. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Türkiye toplumunda işçi sınıfı hareketine dair oluşumların değerlendirilebilmesi ve önceki araştırmalarla bağlantıların sağlıklı kurulabilmesi için sosyoloji ve din sosyolojisi bağlamında yapılan çalışmaların ve kaynakların incelenmesi ile literatür değerlendirmesi gerçekleştirilmiştir. Lütfi Bergen², Batı toplumsal yapısının sınıflı bir toplumun ihtiyaçlarına göre tanzim edildiğini belirtmekte ve Batı toplumlarında mülkiyet meselesinin temel alınması nedeni ile bu toplumlarda sınıf yapısının mecburi olarak oluşacağını ifade etmektedir. Avrupa tarihine baktığımızda bu sınıfsal yapılanma ruhbanlık sınıfı, soy aristokrasisi ve toprak aristokrasisi gibi

² Lütfü Bergen, “Emek Din İlişkisi ve Kültür: Sınıftan Cemaate” HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, C.I, sayı:2, 2012, s.116.

oluşumlarla karşımıza çıkmaktadır. Özellikle toprak egemenliğinin temel alındığı feodalite sistemi bu sınıfsal yapılanmaların oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Bir yanda toprak mülkiyetine sahip kral, aristokrasi ve kilise, diğer yanda ise topraksız köylü sınıfı vardı.³ Aristokrasi ve kilisenin güçlü olduğu bu sosyal yapıda eşitsizlik hâkimdi. Topraklarının çok büyük olması, iyi örgütlenmiş olması, dinsel etkisi, kiliseyi düzenin en büyük politik, ekonomik gücü yapmıştı. Kilise feodal düzeni tanrının istediği bir düzenmiş gibi gösterip, onu haklı çıkarmaya ve korumaya çalışmaktadır.⁴ Bununla beraber Kilise ticaretle uğraşan Hristiyanları tasvip etmemekte ve Tanrıdan uzak görmektedir. Hristiyanların günahlarından kurtulmaları için mallarını Kiliseye bağışlamaları gerekiyordu. Bu oluşumlar karşısında Marx'ın, "Din halkın afyonudur." İfadesinin nedeni görünürlük kazanmaktadır. İfade edildiği üzere Batı toplumlarının sosyal oluşumlarında sınıfsal yapılanmalar görülmekte ve bu yapılanmaların varlığında, servetin tekelleşmesi önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu oluşum içerisinde Hristiyanlık da Batı toplumlarının sınıfsal yapısına ve mülkiyet sistemine engel oluşturmamaktadır. Batı toplumunun sınıfsal yapısının göstergelerinden kabul edilebilecek bir söylem de yine Marx'ın⁵ On Sekiz Brumaire eserinde karşımıza çıkmaktadır. Marx'ın küçük çiftçi oluşumları için ifade ettiği, "Kendilerinin temsil edemezler, temsil edilmeleri gerekir." cümlesi Batı toplum yapısının "sınıf" temelli bir oluşuma sahip olduğuna ve yönetilmesi gereken mevcut bir alt sınıf algısının varlığına dikkatimizi çekmektedir. Bergen'in⁶ de ifade ettiği üzere Batı toplumlarında bu yapı Hristiyan tavır ile paralellik göstermekte, din sınıfsal bir karakter taşımaktadır. Bu sınıfsal tavır Hristiyanlığın dünya işlerinden ayrıştırılması ile beraber görünürlük kazanmış, toplumda; "dua edenler", "çalışanlar" ve "savaşanlar" şeklinde iş bölümüne göre tabakalar oluşmuş, ruhbanlık sınıfsallaşmıştır. Bu sınıfsal yapılanmaların neliğine dair Marx ve Weber'in ifade ettiği bazı teoriler bulunmaktadır. Marksist düşünce sınıf olgusunu üretim ilişkileri

³ Pınar Ülgen, "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış," Mukaddime, sayı:1, 2010, s.8.

⁴ Cahit Aydemir, Sema Yılmaz Genç, "Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm," Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.:10, sayı:36, 2011, s.229.

⁵ Karl Marx, "Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i" Çev. Tanıl Bora, İstanbul,İletişim, 2020, s.163.

⁶ Bergen, a.e., s.121.

temeline dayandırırken, Weberci anlayış sınıfı toplumun ticari yaşantısının ortaya çıkardığı bir oluşum olarak algılar. Her iki anlayış da sınıfı, kapitalist toplumdaki farklılaşmayı açıklayabilecek temel araç olarak görür. Kapitalist dönemde işçilerin ve sermaye sahiplerinin iki farklı sınıf oluşturduğu görüşünde de birleşirler.⁷ Bu yaklaşımların ikisi de toplumu “sınıf” üzerinden tanımlamaktadır. Berger bu durumun Türk toplum yapısının tanımlanması söz konusu olduğunda bazı sorunları beraberinde getireceğine vurgu yapmış, İslam dinine bağlı toplumlarda dinde sınıfsallık oluşumunu sorgulamıştır. Osmanlı toplum yapısının niteliklerini değerlendirme hususunda Emre Kongar tarihsel-toplum bilimsel birtakım araştırmaların sonucunda iki temel yaklaşımın bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlardan bir tanesi Osmanlı toplum yapısının Batı Avrupa’daki gelişmelerle paralel gittiğine dair görüştür. Bu görüş karşısında sorgulanan durum Osmanlı-Türk siyasal gelişiminin, Batı karşısında aldığı konumdur. Süreçler aynı ise Osmanlı neden Batı’nın gerisinde kalmıştır? İkinci yaklaşım ise Osmanlı toplumsal yapısının Batı’daki sınıfsal gelişmelerden farklı bir biçime sahip olduğu yönündedir. Burada önemli olduğunu düşündüğümüz husus bu ikili modelin neden oluştuğudur. Kongar bu durumun nedeni olarak Osmanlı-Türk siyasal yaşamının klasik sınıfsal gelişme modelleri ile açıklanamamasına bağlamaktadır. Nitekim Osmanlı toplum yapısında etkin olan politikalar sermaye birikimine ve batılı anlamda burjuva oluşumuna imkân tanımamıştır.⁸ Erdinç Yazıcı,⁹ Osmanlı’da çalışma ilişkilerine değindiği bir çalışmada Osmanlı sosyo-kültürel sisteminin teşekkülünde temel unsur olarak “İslam” ı belirtmektedir. İslam dini, gerek işveren psikolojisini ve gerek işçi emeğini Batı kapitalizminin hareket ve işletme felsefesinin dışında yoğurmaktadır. Yazıcı çalışmada Batı’dan ve Osmanlı’dan önce Doğu-İslam toplumlarının izlerini taşıyan ahi teşkilatlarının, Osmanlı sosyo-kültürel sistemi içerisinde varlıklarını sürdürdüğüne vurgu yapmıştır.¹⁰ Bergen’in¹¹ de ifade ettiği üzere Anadolu’da İslam

⁷ D. Ali Arslan, “Sınıf Teorisinin Açmazları ve İktidar Analizinde Bir Alternatif Olarak Elit Teorisi,” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.16, sayı:1, 2006, s.365.

⁸ Emre Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Bilgi, İstanbul,1979, ss. 354-355.

⁹ Erdinç Yazıcı, “Osmanlı’dan Günümüze Türk İşçi Hareketi,” Binyıl, Ankara, 2014, s.52.

¹⁰ Yazıcı, a.e., s.64.

temelinde bir çalışma hayatı geçmişi inşa edilmiş ve çalışma hayatında ahi teşkilatları ile emekçi kitleye hem iş yeri hem de iş ahlâkı verilmiştir. Osmanlı asırları boyunca ahi teşkilatları üzerinden işveren hiçbir zaman “patron” olarak değerlendirilmemiş ve patron tavrı da ortaya çıkmamıştır. Ahi işverenleri kendilerini çıraklarının ustası ve kardeşi olarak görmüş, aynı sofraya oturup aynı safta namaz kılmışlardır. Osmanlı fütüvvet hareketi ve ahiliği işveren ile işçiyi sınıf ekseninde ayırmamış ve ahi kavramına uygun olarak kardeş kılmıştır. Ahiliğin ahlâk ve çalışma ilkeleri iş/emek sahiplerinin ikisini de sınıf teorisi esasında parçalanmaktan korumaktaydı. Özdemir’in de belirttiği gibi İslam toplumlarında sermayenin tekelleşmemesi, burjuva sınıfı oluşumunun önünde bir engel olmakla beraber, emek gücü ile çalışan bir birey de mülk edinebilmektedir. Mustafa Sakal ve Ali Gölçek’in¹² kaleme aldığı bir çalışmada Osmanlı toplumunda iktisadi sistemin toprağa dayalı olduğu ve sermaye serveti ile dönmediği ifade edilmiştir. Nitekim Tabakoğlu’nun¹³ da belirttiği üzere “ideal İslam iktisadı” oluşumu itibari ile bir öz sermaye iktisadıdır ve bu durum işçi sınıfı oluşumunu önünde bir engeldir. Bu oluşum Şennur Özdemir’in¹⁴ bir çalışmasında ifade ettiği üzere işçi sınıfı varlığının İslam toplumlarında süreklilik sağlayamamasının temel nedenlerindendir. Klasik Osmanlı düzeninde, vakıf, zekât gibi oluşumlar nedeni ile servet tekelleşmemekte, zenginlik ve fakirlik geçici statüler olarak varlıklarını korumaktadırlar. Özdemir, işçi-işveren ilişkisine Tabakoğlu’na atıfta bulunarak teorik temellendirmelerde bulunmuştur. Öyle ki, ideal İslam düzeninin topluma hâkim olduğu sistemde, servet ve mülkiyet dengeli bir biçimde toplumun bütününe dağılmakta ve bu durum, sermayeyi tek bir sınıfta toplayan kapitalist düzenle tezat oluşturmaktadır. Tabakoğlu¹⁵, Osmanlı toplum yapısının kapitalizmin gerisinde değil, dışında

¹¹ Bergen, a.g.e., s.131.

¹² Mustafa Sakal, Ali G. Gölçek, “Osmanlı Devleti’nde Mali Bunalım ve Reform,” Sosyoekonomik, (25/34), 2017, ss. 11-32.

¹³ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi,” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C.43, 1987, s.113.

¹⁴ Şennur Özdemir, “İslami Sermaye ve Sınıf: Türkiye/Konya Müsiad Örneği,” Çalışma İlişkileri Dergisi, C.1, s.1, s.39.

¹⁵ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları,” Düünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, Ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, Bursa, 2020, s.24.

olduğunu iddia etmiştir. Osmanlı'yı kapitalizmin dışında tutan önemli bir husus ise Berger'in de açıkladığı üzere Osmanlı toplum yapısının birey temelli değil, aile temelli olmasıdır. Osmanlı idari yapısının batıda görülen kent ve burjuva hareketine benzemediği açıktır. Osmanlı'da bunun sağlanması “ev” e verilen önem ile evlerin oluşturduğu mahalle ile mümkün olmuştur. Mahalle, birbirini tanıyan, birbirinin davranışlarından sorumlu, zengini ve fakiri ile dayanışma içinde olan “ev”lerin oluşturduğu topluluğun yaşadığı yerdir. Mahalleler halinde örgütlenme beraberinde, her topluluğun hem kültürel homojenliğini, hem de mahalle içindeki farklı meslek sahiplerinden küçük bir şehir oluşturma halini getirmiştir. Bu manada mahalleler aynı meslek sahiplerinin ya da sınıfsal yapıların bir arada oturduğu gettolar değildir. Bu durum Batı toplumları ile Doğu toplumlarını birbirinden ayıran husus olarak değerlendirilmektedir.¹⁶ Ancak bu durum Bergen'in¹⁷ de ifade ettiği üzere yeni bir soruyu beraberinde getirmektedir. Şayet İslam toplumlarında din sınıfsallaşmaya dair bir oluşuma imkân vermiyorsa din bağlamında işçi-işveren ilişkileri açısından Batı toplumlarından farklı bir üretim biçimi geliştirilebilir mi? Bu soru karşısında zihnimize Kadir Yıldırım'ın bir çalışmasında vurguladığı husus gelmektedir: Yıldırım¹⁸ Osmanlı'da işçi sınıfının oluşmaya başlaması ve işgücünün varlığı hususunun birbirinden ayrılması gerektiğini ifade etmiştir. Yıldırım Osmanlı'da işgücünün kullanıldığı yol, köprü gibi yapılarda çalışan işçilerin; mülksüz, bağımlı işçiler olmadığı gibi işçi sınıfı bağlamında da okunamayacağını ifade etmiştir. Öncelikle işçi sınıfı söylemi “işçi sınıfının neliği” hakkında muğlaklığa uğranılması nedeniyle sendikal mücadelelerin çözmesi gereken temel bir sorun olarak çözüm beklemektedir. İkinci olarak, toplumda yeni yoksul sınıfların ortaya çıkışı ile birlikte işçilerin toplumsal devrimci rolü yitirilmiştir. İşçi kesimleri “yeni yoksul” kesimlere nazaran kalifiye, bilgili, çalışma kültürüne haiz bir üst katman olarak değerlendirilmelidir. Üçüncü olarak da İslam dininin sınıf kabul etmez yapısı işçi kesimleri için bir avantaj olarak değerlendirilmelidir. İşveren-işçi çalışma ilişkisinde

¹⁶ Bergen, a.g.e., s.129.

¹⁷ Bergen, a.g.e., s.121.

¹⁸ Kadir Yıldırım, “Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler, İletişim, İstanbul, s.25.

her ne kadar işverenin işçiyi “Türk-İslam geleneğini ve kapitalizmi ihlal etmeden” kontrol eden bir dil ile denetlediği, ahlâkî yaptırımlara tabi tuttuğu” ifade edilmekte ise de, aynı kontrol ve kültürel denetleme işçi kesimlerinin de işverene karşı ileri sürebileceği bir değer alanı açma fırsatı vermektedir. Sendikal işçi hareketi, dini, işverenin din- üretim ilişkilerini denetlemede kullanabilme ve işverenin din- üretim ilişkilerinde meşruiyetini sorgulamada çaresiz değildir. Asıl problem dinin hem din üretim ve hem de din-emek ilişkisinde “eşitsiz” olarak dile getirilmesinden kaynaklanmaktadır. Konya’da İşçi-İşveren ilişkileri ve dindarlık hakkında yapılmış bir araştırma ve çalışma işçi sınıfı kültürünün dindar-muhafazakâr manipülasyona uğradığı ve işçilerin egemen sınıflara tabiiyetinin dinin tevekkül vurgusuna yaslandığını iddia etmektedir. Yasin Durak’a¹⁹ ait olan bu çalışmada dinin muhafazakâr burjuva elinde araçsal bir konuma geldiği vurgulanmış olup, Müslüman burjuvaların emek denetiminde dini referanslara çok fazla başvurdukları ifade edilmektedir. Bergen²⁰, Durağın çalışmasında, aynı kültürden gelen iki kesimin İslam dininin toplumsal kurgusundaki yerini “eşitlik” kavramı ile belirlemesini çelişki olarak görmüş bu eşitlikçi temellendirmenin Marksizm kavramını, mücadelenin rekabet üzere gerçekleştiği tanımlamasının ise Weber’i gündeme getireceğini belirtmiştir. Bu durumda sendikal mücadelelerin referans noktası ne olacaktır? Sınıf mı, rekabet mi? Burada önemli olduğunu düşündüğümüz husus ise Şehmus Güzel’in de ifade ettiği üzere 1908 grevlerine kadar Osmanlı’da sendikacılığının yok denecek kadar az olmasıdır. 1955’te sendika oluşumlarının varlığına/yokluğuna dair çalışması ile Kemal Sülker²¹, Türkiye’de ve Dünyada işçi hareketlerini ve grevleri araştıran çalışması ile Refik Sönmez alana katkıda bulunmuşlardır. Refik Sönmez’in de ifade ettiği üzere işçi grevlerinin temel nedeni zamanında ödenmeyen ücretler olarak gözükmektedir.²² 1980 yılının Temmuz ayında, Jöhn Türk Devrimi’nin hemen sonrasında ortaya çıkan büyük grevlerin temel nedenleri de ekonomiktir. Neredeyse

¹⁹ Yasin Durak, “Emeğin Tevekkülü Konya’da İşçi-İşveren ve Dindarlık,” İletişim, İstanbul, 2018.

²⁰ Berger, a.g.e., s.122.

²¹ Kemal Sülker, Türkiye’de Sendikacılık Tarihi, Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004.

²² Refik Sönmez, Türkiye’de ve Dünya’da İşçi Hareketleri, Boğaziçi, İstanbul, 1397, s.40.

bütün grevlerin ortak nedeni, işçilerin daha iyi ücretlere ve çalışma şartlarına kavuşma isteğidir.²³ Kurulan işçi örgütlerinin niteliği ise işçi örgütü veya sendika olmaktan ziyade hayır cemiyeti olarak ifade edilmektedir. 1871 yılında kurulan Ameleperver Cemiyeti bu minvalde okunabilir. Bununla beraber 1894 yılında kurulan Osmanlı Amele Cemiyeti sınıf bilinci taşıdığı iddia edilen ilk Osmanlı işçi örgütü kabul edilmektedir. Ancak Oya Sencer'in de ifade ettiği üzere yaşanan grevlerinin çoğunun kendiliğinden olması Osmanlı işçi örgütlerinin sağlam bir yapıdan ve liderlikten yoksun olduğunun göstergelerindendir.²⁴ Yavuz Selim Karakışla kaleme aldığı bir çalışmada Osmanlı işçileri veya Osmanlı işçi örgütleri arasında sınıf dayanışması olduğuna dair herhangi bir verinin bulunmadığını belirtmiş, yaşanan grevlerin örgütlenmeksizin gerçekleşen grevler olduğuna vurgu yapmıştır.²⁵ İfade edildiği üzere gerçekleştirilen grevlerde örgütlenme bilinci oluşmamıştır. Ancak bu durum işçi oluşumunun hiçbir şekilde gerçekleşmediği anlamına da gelmemektedir. Nitekim Karakışla'nın da üzerinde durduğu şekilde Osmanlı'nın 1839-1923 tarihlerinde yaşanan siyasi kargaşa ve artan sanayileşme çabaları beraberinde ulaştırma, hizmet, imalat ve devlet dışı sektörlerde yeni iş olanakları getirmekle birlikte yeni boyutlu bir işçi hareketi oluşumunu da getirmiştir.²⁶ Ancak Bergen'in de vurguladığı üzere Osmanlı toplumunun kültürel yapısı ile iç içe olan İslam tavrı perspektifinde, işçi ve işveren ilişkileri nisbidir. Bu durum İslam toplumlarında batıdakine benzer, sadece emeği ile geçinen bir işçi sınıfı doğmasına engel teşkil etmiştir. İfade edildiği üzere Osmanlı toplum yapısı kültürel dinamiklerin dini değerlerle çevrelendiği sosyal bir yapıya sahiptir. Bu yapı aynı zamanda çalışma ilişkilerini düzenleyen, toplumun kültürel dinamiklerinden beslenen/besleyen Ahi teşkilatını da bünyesinde taşımaktaydı. Batı'da şekillenen ve işçi sınıfına doğum yeri olan kapitalist sistemin burjuva-proleter faillerinin, dini değerler ile toplumsal değerlerin birbirinden beslendiği Osmanlı toplum yapısında

²³ Oya Sencer, Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı, Habora, İstanbul, 1969, s.240.

²⁴ Oya Sencer, A.e., s.176

²⁵ Yavuz Selim Karakışla, Eski Zamanlar Eski İnsanlar, Doğan, İstanbul,2015, s.107.

²⁶ Karakışla, A. e., s.111.

görünürlük kazanması imkân dâhilinde gözükmemektedir. Osmanlı'nın bünyesinde oluşan işçi hareketlerinin bu minvalde okunması ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

E. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Tarih, içinde sosyolojik verilerin bulunduğu kronolojik sistem ile ilerleyen bir birikimdir. Goethe'nin de ifade ettiği gibi “tarih yedi kat mühürle kaplı bir kitap” gibidir. Her katta beşerî oluşumların dini, siyasi, kültürel, toplumsal, askeri, idari etkileşimleri belirli durumlar ve olaylar etrafında şekillenip bir sonraki kata aktarılmıştır. Osmanlı tarihi ile başlayıp Cumhuriyet Türkiye'si ile devam ettiğimiz çalışmamızda “işçi sınıfı ve dinin konumunu” tarihi verilere ulaşabildiğimiz ölçüde, sosyolojik perspektifle değerlendirmeye çalıştık. Çalışmamızda işçi sınıfının doğup, gelişim gösterdiği Batı toplumlarının dini kültürel yaklaşımları mercek altına alınmamış, Osmanlı toplumları ve akabinde Cumhuriyet Türkiye'sinde işçi sınıfı hareketi ve din ilişkilerine yoğunlaşmaya çalışılmıştır. Çalışmamız esnasında karşılaştığımız en temel sorun: Emek tarihi alanında yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olması ve özellikle işçi hareketi oluşumlarının dini değerler ile etkileşimlerinin araştırıldığı, sosyal tarih ve din ilişkisini inceleyen çalışmaların yetersizliğidir.

KAVRAMSAL HARİTA VE TEORİK ZEMİN

İşçi Sınıfı Hareketi: Nereden Nereye

Toplumsal oluşumlar canlı bir organizmaya benzemektedir. Bu organizmaya canlılık vasfını kazandıran husus, sosyal ilişkiler ve tarihsel süreçlerin varlığıdır. İlişki kavramı beraberinde süreklilik getirmektedir. Tarih bu sürekliliğin taşıyıcısıdır. Teoman Duralı'nın ifade ettiği gibi: “Doğal olan süreçtir. Bu doğal sürecin içerisinde varlık kazanan beşeri oluşumlar ile zaman üretilir. Süreç doğallığını korurken, zaman beşer yapısı bir veridir. Öyleyse, insanın, hayatın, umutların, hayellerin, korkuların, canlı ve cansız var olan her şeyin işlenmesi bize zamanı verir. Zaman, içinde var olan maddi ve manevi her şey ile kültürün hulasasıdır. Kültür, insanların bir arada oluşturabilecekleri bir oluşumdur. Bu oluşum bize toplumu verir.”²⁷ Toplum içerisinde birçok ilişki biçimi mevcuttur. Bu ilişkiler oluşurken kavramlarını da yetiştirmişlerdir. “İşçi,” Sınıf”, “İşçi Sınıfı”... “Kimi temel kavramlar günlük yaşamımıza öylesine sinerler ki sanki bilincimizden tümüyle kaybolup gitmişlerdir.”²⁸ Kavramların hikâyeleri vardır; geçmişi, geleceği ve şimdisi. Bu kavramları tanımlayabilmek için tarihi süreçlerinin en derinlerine inmemiz gerekmektedir. Biz bu çalışmada kavramları tanımlamaktan ziyade kavramlarla tanışmaya ve zihnimizde, çalışmanın devamını kavrayabilmek için bir temel oluşturmayı amaçladık. Öncelikle: “Sınıfı sınıf yapan nedir? Bireyi bir sınıfın içine

²⁷ Ş. Teoman Duralı, Hayatın Anatomisi, Dergâh, İstanbul, 2018, s.32.

²⁸ Barry Sanders, Öküzün A'sı, Çev. Şehnaz Tahir, Ayrıntı, İstanbul, 2017, s.9.

alan özellikler nelerdir? Sınıflar kendiliğinden mi oluşmuştur? İşçi sınıfı bu oluşumun neresindedir?” sorularına cevap vermeye çalışacağız.

İşçi sınıfı kavramını anlayabilmek için, sınıf kavramının oluşumunu gerekli ölçülerde inceleyeceğiz. Philippe Beneton’un ifade ettiği gibi: “Kelimelere haddinden fazla bağlı kalınırsa başka bir tehlike ortaya çıkabilir: Kelimelerin içinde kaybolmak ve gerçek olanı yitirmek. Önemli olan, gerçeğin kendisini de ilgilendiren öze ilişkin problemlerdir.”²⁹ Kelimeler, doğar, büyür ve gelişir. Her kelime doğduğu gerçekliğin taşıyıcısıdır. Her kelime başka bir kelimenin anlatisıdır. Cemil Meriç’in açıklamasıyla: “Her sözcük, bir kelimeler dünyasının anahtarıdır: Her kelime, anlatılamayanlara, anlatılamayacaklara, hatıralara, tarihe açılan bir kapıdır. Kelimeler mağaralarından süzülür, şuurun yedi kat derinliğinde dökülür. Zihnin bu gizli meyvesini yıllar besler, asırlar olgunlaştırır.”³⁰ Sınıf kavramının yaşamış olduğu süreçte onu beslemiş ve olgunlaştırmıştır. Ancak bu süreç, oluşumuna devam etmektedir. Sınıf kavramının kesin ve net çizgilerle tanımlanamamasının nedenlerinden birinin de bu olduğu kanaatindeyiz. Edward Thompson’ın açıkladığı üzere: “Sınıf kavramı, tarihsel ilişki kavramını gerektirir. Herhangi bir ilişki gibi, onu dondurup, ölü gibi durdurmaya ve otopsi yapmaya çalışırsak sağlıklı bir çözümlemeye ulaşamayız. Sosyoloji eleği sevgi ya da riayetin net bir örneğini bize veremeyeceği gibi sınıfın da net bir modelini veremez.”³¹ Bu durumdan anlaşılacağı üzere bir oluşumu kavrayabilmek için geçmişini, şimdisini ve geleceğini de okuyabilmemiz gerekmektedir. Ancak bu okuma toplumsal hafızanın hatırlanması ve kültürel kodların işlevselliklerinin algılanması ile yapılabilir. Sınıf kavramının oluşumu da her medeniyetin tarihsel oluşumlarına bağlı olarak farklı süreçlerden geçmiştir. Medeniyetler arası yaşanan etkileşimler bu süreçlere etki etmiştir. Özellikle Batı Medeniyetinin etkisi fark edilmektedir. Osmanlı Medeniyetinden günümüz Türkiye’sine yaşanan gelişmelerin sınıf oluşumlarına katkıları ile beraber,

²⁹ Philippe Beneton, “Toplumsal Sınıflar,” Çev. Hüsnü Dilli, İstanbul, İletişim, s. 49.

³⁰ Meriç, a.g.e., s.309.

³¹ Edward P. Thompson, “İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu,” Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Birikim, 2015, s.39.

kavramın Batı dünyasındaki doğumunu da incelemeliyiz. Denilebilir ki doğum yeri Batı olan işçi sınıfı sanayinin ve kentin çocuğudur.³²

“Sınıf kelimesi (classe) Fransızca’ ya XIV. , İngilizce’ ye ise (class) XVI. yüzyılında girdi. Her ikisi de Latince classis sözcüğünden gelmektedir. Classis sözcüğü vatandaşları, sahip oldukları servete göre ayıran farklı tabakaları belirtirdi. XVII. Ve XVIII. Yüzyıllar Fransızcasında bu terim, kategori terimine yakın daha genel bir anlam taşıyordu. Sözcük, toplumsal farklılıkları belirtmekte kullanılıyordu, ancak hiyerarşi bildiren diğer kavramlar arasında ayrıcalıklı bir yere sahip değildi.”³³ Beneton’un da açıkladığı gibi, herhangi bir ayrıcalığa sahip olmayan sınıf kavramı, kendisine bakıldığı perspektife göre farklı anlamlar kazanmaktadır. Toplumu, cinsiyete göre, yaşa göre, gelir düzeylerine göre sınıflandırmak mümkündür. Ekonomistler gelir düzeylerine göre toplum içerisinde bir tasnif yaparken, demografistler yaş, cinsiyet gibi oluşumlar çerçevesinden bir tasnif yapmaktadır. Nesnel özelliklerin temel alınarak yapılabildiği sınıfların ötesinde bu nesnellikten kopmadan, faillerin öznelliğinin dikkate alındığı sınıflandırmalar da mümkündür. Bourdieu bu hususu şu şekilde açıklamaktadır:” Her türlü bilimsel sınıflandırma çabası, sosyal öznelerin, nesnel bir biçimde sıfatlanıyormuş gibi görüldüğünü hesaba katmalıdır. Bir yanda fiziksel dünyanın herhangi bir nesnesi gibi sayılabilecek ve ölçülebilecek maddi özellikler; diğer yanda bunları algılayabilecek ve değerlendirebilecek, özneler arasındaki bir ilişki aracılığıyla üzerlerine eklenen ve kendi öznel düşüncelerine göre kavranmayı isteyen simgesel özellikler.”³⁴

Toplumu belirli kategorilere ayırarak ve bu kategorileri sıfatlandırarak oluşturulan sınıflar, dondurulmuş yapılar değildir. Bu sınıfların kendi aralarında girmiş oldukları ilişki, sınıfların oluşumlarını ve gelişimlerini kavrayabilmek için çok önemlidir. Bourdieu, toplumsal sınıflara sayısal bir veri gibi, bir ölçekle değil bu verilerin oluşum süreçleri ile değerlendirilmesinin önemine vurgu yapmıştır. Bir görünen

³² Güzel, a.g.e., s.41.

³³ Beneton, A.e., s.9.

³⁴ Pierre Bourdieu, “Simgesel Sermaye ve Toplumsal Sınıflar,” Çev. Nazlı Ökten, Cogito, Sayı:76, Bahar 2014, s.192.

nesne bir de o nesneyi gören toplum vardır. Nasıl ki nesne kendini tam manası ile tanımlayamaz, toplum da o nesneyi gördüğü açıdan yargılayamaz. Her iki oluşumun birlik olmaya ihtiyacı vardır. Bourdieu bu husus ile ilgili toplumsal oluşumların iki kez var olduklarını ve bu var oluşun ilk düzeyinin nesnellik ve maddi özelliklerden müteşekkil; ikinci düzeyinin öznelerin hayat tarzında, pratik bilgilerinde temellenen bir sınıfsal oluşum olduğunu açıklamaktadır.³⁵ Bourdieu'nun burada ifade etmiş olduğu sınıf açılımı bize Raymond'un çalışmasında gerçekleştirdiği ayrımı hatırlatmaktadır. Raymond'un sosyal sınıfın nominalist ve realist tarzda tahlilini gerçekleştirmiştir. Nominalist tahlil perspektifinde: "Sosyal bir sınıf, bireylerden oluşan bir topluluktur. Bireyler çok çeşitli özelliklere göre birbirlerinden ayırdedilebilir vasıflara sahiptir. Her birey, bulunduğu durum veya mevki hakkında ötekinde doğan fikre göre bir sınıftır."³⁶ Bu tarifte öznenin kendisine atfettiği konum ile toplumun ona atfettiği konumun farklı olabileceğini anlamaktayız. Özne sıfatlarını tek başına belirleyememektedir, toplumun ona uygun gördüğü sınıf bir anda öznenin gerçeği olur. Ancak bu belirleme öznenin tamamen pasif kaldığı bir durum değildir. Vefa Saygın Öğütle ve Güney Çeğin bu konu hakkında şöyle bir açıklaması bulunmaktadır: "Bireyler toplumdan tamamen özgür failer olmadıkları gibi bulundukları toplumun pasif ürünleri de değildir. Toplumsal hayat ne tamamen özneldir ne sadece anlamlar ve iradi eylemlerden oluşur, ne de özellikle nesneldir ve toplumsal-yapısal süreçler tarafından yönlendirilir yahut sadece kısıtlayıcı ve zorlayıcı olarak yaşanır."³⁷ Bireylerin yer aldığı sınıf, bireyin varlığı ve toplumsal vakıaların oluşumu ile birlik teşkil etmektedir. Öznenin şuuru ve toplumun şuurunun bütünleşmesi ile sınıf kavramı şekillenmiş ve içselleştirilmiş olur. Aron'un realist tahlil açıklamasında iddia ettiği gibi, sosyal sınıf: bireyin sosyal vakıalar ile ilgili ulaştığı kolektif şuur perspektifinden gerçekleşen bir bütündür.³⁸ Realist tahlilde dikkatimizi çeken husus 'kolektif şuur' kavramıdır. Faillerin ölçülebilir her türlü

³⁵ Bourdieu, a.e., s.198.

³⁶ Raymond Aron, "Sınıf Mücadelesi," Çev. Erol Güngör, İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür, 1975, s.46.

³⁷ Vefa Saygın Öğütle, Güney Çeğin, "Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği," Ankara, Tan Kitabevi, 2010, s.150.

³⁸ Aron, a.g.e., s.47.

oluşumları sonucunda yer aldıkları sınıf, toplum içerisinde oluşan diğer sınıflar ile farklılık taşısa dahi, her sınıf kendi içerisinde kolektif bir şuur oluşturmaktadır.

Marx'ın ifade ettiği üzere: “Toplumun içinde oluşan sınıflar hayat tarzlarını, ilgilerini ve eğitimlerini ötekilerinden ayırıştıran ve onları hasım kılan ekonomik geçim koşullarında yaşıyorlarsa, bir sınıf oluştururlar. Aralarında sadece yerel bir bağlantı varsa, çıkarlarının aynılığından bir ortaklık, ulusal çapta bir bağ ve bir politik örgütlenme doğmuyorsa, bir sınıf oluşturmazlar.”³⁹ Bir sosyal sınıftan bahsedebilmek için sadece çok sayıda insanların hemen hemen aynı hayat şartları altında yaşamaları ve benzer bir iş yapmaları kâfi değildir, bunların aynı zamanda birbirleriyle devamlı münasebet halinde bulunmaları, kendi gruplarının ve başka gruplara karşı muhalefetlerinin farkına vararak birlik teşkil etmeleri, bu bilince erişmeleri gerekmektedir.⁴⁰ Bir amaç yalnızca toplu olarak gerçekleştirilebilecekse, başarılı olmak için her bireyin sadece uyum içinde çalışması yetmez, diğer tüm bireylerin de bu uyum içinde olacağına inanması gerekir.⁴¹ Marx'ın ifade ettiği örgütlenme ve Aron'un kullandığı birlik kavramı ile anlaşılacağı üzere, bazı sınıflar varlıklarını koruyabilmek veya daha iyi bir mertebeye ulaşmak adına çaba göstermektedirler. Bu çerçevede işçi sınıfı kavramını ele alacağız.

Marx'ın düşüncesinin ve felsefesinin temel başlangıç noktası, gözlemlediği beldelerde, proleterya denilen yeni bir sınıfın doğuşuna ait gözlemleridir. Bu yeni sınıfın aktörleri kabul edilen sanayi işçileri, Marx'ın gözünde, kapitalizmin hem bir ifadesi hem de onun eksikliği demektir. Proleterya kapitalizmin eksikliği idi, çünkü kapitalist oluşum mülkiyet esasına dayanıyordu ancak işçilerden oluşan yeni sınıf hiçbir şeye sahip değildir.⁴² Hiçbir şeye sahip olmamak ile hiçbir şeye sahip olamayacağına dair işlenmiş inanç birbirinden farklıdır. Hiçbir şeyi olmayanın, kaybedecek bir şeyi de yoktur. Yokluğun getirdiği güç ve cesaret buradan

³⁹ Karl Marx, “Louis Bonaparte’ın On Sekiz Brumaire’i,” Çev. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2020, s.162.

⁴⁰ Aron, a.g.e., s.21.

⁴¹ Yanis Varoufakis, “Kızım ile Ekonomi Sohbetleri,” Çev. Sinan Arslaner, Epsilon, İstanbul, 2019, s.86.

⁴² Aron, a.g.e., s.25.

kaynaklanmaktadır, fakat bu işlenmiş bir inanç ise, yıkıldığı an mevcut dengeler bozulur. Ancak görüyoruz ki Adorno'nun⁴³ da söze döktüğü gibi proleterin lisanını yokluk belirler. Yoksullar karınlarını doyurmak için sözcükleri çiğnerler. Kelimenin nesnel ruhundan beklerler, toplumun kendilerine vermediği tokluğu; ağızları sözle dolu olanların dışlarının arasında başka bir şey yoktur.

Faili proleter sınıfa veya burjuva sınıfına dâhil eden durum nedir? Sungur Savan'ın ifade ettiği ve statü kavramının önceliğini idrak ettiğimiz bir durum var: Ücreti yüksek olan işçiler orta sınıf değildir, proleterdir. Ancak ekonomisini ayakta tutmakta zorlanan ve bazı işçilerden daha düşük geliri olan dükkân sahipleri küçük burjuvadır ve sosyal statüleri bakımından kendilerini proleterlerin üstünde görürler. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere Toplumsal üretim içindeki yerin esas belirleyeni, üretim araçları üzerinde kurulan hâkimiyettir. Esas olan yani üretim araçlarının mülkiyetinin kimde olduğudur.⁴⁴Burada dikkatimizi çeken husus mülkiyet ifadesidir. Mülkiyet hakkı, çalıştırılacak işçinin emeğinin fiyatını belirleme hakkını da beraberinde getirmektedir. Bir yerde emek için fiyat belirleniyorsa emeğin sahibi değil, fiyatın sahibi üst sınıfta yerini almaktadır. Bu minval çerçevesinde mülkiyet hakkı olan burjuva sınıfı, belli bir sermayeye de sahiptir. Bu oluşumu incelediğimiz zaman, mülkiyet hakkına sahip burjuvanın, sermayesi ölçeğinde işçilerin varlıklarını koruyabilmesidir. İşçinin varlığını besleyen şey burjuvanın sermayesidir. Bu durumu Marx şu şekilde izah etmektedir: “Burjuvazi, geliştiği ölçüde, modern işçi sınıfı gelişir. Çünkü iş buldukları sürece yaşayabilen ve emekleri, sermayeyi artırdığı sürece iş bulabilen bir emekçiler sınıfı mevcuttur. Her iki oluşumu varlıklarını birbirlerini besleyerek korumaktadırlar. Emekçiler, diğer bütün ticari mallar gibi, kendilerini parça parça satmak durumunda kalmışlardır, bütün diğer ticari mallar gibi, piyasalarını arayan birer metadırlar; bu nedenle de emekçi, rekabet alanında olup biten her şeyin, piyasadaki tüm değişimlerin etkisine açıktır.”⁴⁵ İşçinin piyasaya

⁴³ Theodor W. Adorno, “Minima Moralia,” Çev. Orhan Koçak, Metis, İstanbul, 2000, s.104.

⁴⁴ Savan, vd., a.g.e., s.27.

⁴⁵ Karl Marx, Friedrich Engels, “Komünist Manifesto,” Çev. Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam, 2014, s.45.

kendisinden başka sunacak bir sermayesi yoktur. Varlık, yokluğa ağır bastığından burjuvanın sözü ve istekleri işçinin hayat standardını belirlemektedir. Marx'ın bir diğer ifadesinde ise, bu varlık yokluk çatışmasının faillerinin yani işçi ile burjuvanın birbirini tercih ettiği şartlar dikkatimizi çekmektedir, işçi kendisini kiralayan kapitalisti istediği zaman bırakır, kapitalist de işçiyi, artık ondan kazanç elde etmediğine, ya da beklediği kazancı elde etmediğine karar verdiği anda bırakır. Ancak tek geçim kaynağı, kendi emek gücünün satımı olan işçi, kendi varlığından vazgeçmeksizin, kapitalist sınıfı terk edemez. İşçi herhangi bir kapitaliste değil, kapitalist sınıfı oluşumuna aittir.⁴⁶ İşçinin tercih edebildiği şey kimin onun emek gücünden kar elde edebileceği. Kapitalistin ve işçinin konumu aynı binanın bodrum katına ve teras katına benzemektedir. Aynı çağda yaşıyorlar fakat manzaraları farklı.

Mevcut düzenin beraberinde getirdiği görev paylaşımı ve hiyerarşik yapılanma Batı toplumlarının bünyesinde yaşamış olduğu kırılmalarla güçlenmiş ve âdete toplumun yapı taşlarından biri haline gelmiştir. Özellikle Batı toplumu ifadesini kullanmamızın nedeni Fransız İhtilalinden önce de, Batı toplumunun bünyesinde hiyerarşik bir yapı taşıyor oluşudur. Bunun en belirgin delili ise Ruhban sınıfının varlığıdır. Marx'ın On Sekiz Brumaire eserinde küçük çiftçiler adına söylediği bir cümle vardır: “Kendilerini temsil edemezler, temsil edilmeleri gerekir.”⁴⁷ Marx'ın kullanmış olduğu bu ifadenin aslında bir benzeri her ne kadar bu kelimeler ile ifade edilmemiş olsa dahi Ruhban sınıfının tavırlarından ve kilisenin öğretilerinden okunmaktadır. İncilin erişiminin kısıtlanması ve halkın dini değerlerini kutsal kitaplarından değil, ruhban sınıfının yorumları aracılığıyla öğrenmesidir. Anlayamazlar, anlatılması gerekir. Bu cümlenin bir ileri hali, yaşayamazlar yaşatılmaları gerekir. Sanayileşme ile oluşan yeni çalışma koşullarında bireyin yaşamış olduğu belirsizlik ve aidiyetsizlik hali, en önemlisi kişinin işine kendisinden bir şey katamayışı insanları

⁴⁶ Karl Marx, “Ücretli Emek ve Sermaye,” Çev. Süleyman Ege, Ankara, Bilim ve Sosyalizm, 2001, s.28.

⁴⁷ Karl Marx, “Louis Bonaparte’ın On Sekiz Brumaire’i,” Çev. Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2020, s.163.

bağlılık kurabilecekleri şeylere yöneltir.⁴⁸ Din, içinde bulunduğu toplumda yer edindiği andan itibaren çeşitli değerler, normlar ve davranış modelleri ile o toplumun sosyal varlığı ile bütünleşir. Bu durum dinin, toplum bireyleri arasında sosyo-kültürel bütünleştirici bir fonksiyona sahip olduğunun göstergelerindendir.⁴⁹

Bu oluşumlar karşısında işçi sınıfı kavramına “hareket” vasfını kazandıran durumların incelenmesi, işçi sınıfının varlığını daha sağlıklı kavrayabilmemize yardımcı olacaktır. Bu minvalde sosyal hareket kavramına gerekli ölçülerde değinmeye çalışacağız. Tarihsel dönemeçlerde meydana gelen toplumsal olguları tanımlamak için kullanılan “sosyal hareket” kavramı, 18.yy ortalarından itibaren tartışılmaya başlanmış olsa dahi 19.yy itibarı ile sosyal bilimler literatüründe yerini almıştır. Sosyal hareketlerin meydana geliş süreçleri, amaçları, biçim ve sonuçları çoğu kez birbirinden farklılık gösterdiği için ortak bir tanımlamadan söz etmek oldukça güçtür. Sosyal hareketler genel olarak meydana geldikleri toplumsal koşullar üzerinde ya değişmeyi gerçekleştirmek ya da değişmeye direnmek amacını taşırlar. Toplumsal yaşamın oluşmaya başladığı ilk günlerden itibaren çeşitli direniş, başkaldırı ve toplumsal eylemliliklerin yaşandığı söylenebilmektedir. Ancak toplumsal oluşumların sosyal hareket olarak adlandırılması 19.yy da başlamıştır. Çımrın Touraine’den yaptığı bir alıntıda toplumsal bir eyleme sosyal hareket vasfını kazandıran husus üzerinde durmuştur. Nitekim Touraine bir eylemin sosyal hareket olarak tanımlanabilmesi için toplu eylemin genel amaçlar belirlemesi, toplumun genel değer ya da çıkarlarını kabul etmesi gerekmektedir. Touraine’nin tanımlamasında “genel ortak amaç” vurgusunun öne çıkması, gerçekte sosyal hareketlerin en temel özellikleri arasında yer almaktadır. Çımrın’ın alıntı yaptığı diğer bir düşünür Tarrow’a göre de sosyal bir hareketin meydana gelebilmesi için insanların örgütlenmiş olmaları gerekmektedir. Ancak Tarrow, bu kolektivitinin ayırt edici özelliğinin onun çatışmacı doğasında aranması gerektiğini

⁴⁸ Richard Sennet, Karakter Aşınması, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul, Ayrıntı, 2022, s.159.

⁴⁹ Günay, a.g.e., s.348.

vurgulamaktadır.⁵⁰ Belli bir amaca yönelik kolektif bir hareket biçimi olan sosyal hareketler, genellikle bir hoşnutsuzluğun sonucunda toplumun politik kurumlarına yönelik olarak ortaya çıkabilirler. Bir olgu olarak sosyal hareketlerin ortaya çıkma nedeni ise modern dünyada sınıflar arasında kaynaklara ulaşmada ve kullanmada günden güne artan eşitsizliklerdir. Kapitalizmin yaratmış olduğu eşitsizlik neticesinde sosyal sınıflar arasında var olan mesafenin artması, kaynaklara yeterli derecede ulaşmayan ve yaratılan zenginlikten yeterli payı alamayan grupların hoşnutsuzluklarını artırmıştır.⁵¹ Dolayısıyla sosyal hareketler, toplumsal alanda ortaya çıkan bir huzursuzluk ve bu huzursuzluğun kitlelere ulaşarak yaygınlaşması sonucunda ortaya çıkabilir.⁵² Bu perspektifle baktığımızda işçi sınıfı hareketlerinin özellikle 19.yüzyıldan itibaren sanayi kapitalizminin ve üretim biçiminin taşıdığı toplumsal ilişki ve çelişkilerin dünya ölçeğinde kendisini göstermesine paralel olarak ortaya çıktığı söylenebilmektedir.

⁵⁰ F. Kökalan Çımrın, "Yeni Sosyal Hareketler ve Kentsel Yaşam", Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi(2),2010, s. 48.

⁵¹ E. Meliha Kurttaş, "Sosyal Hareketler Bağlamında Küreselleşme Karşıtı Hareket: Sebepleri, Gelişimi ve Sonu," Tesam Akademi Dergisi, 2021, s.53.

⁵² Ünal Şentürk, "Küresel ve Yeni Sosyal Hareketler ve Savaş Karşıtlığı," Sosyal Bilimler Dergisi, 30(1), 2006, s.33.

BÖLÜM I:

OSMANLI DEVLETİ'NDE İŞÇİ HAYATI, DİN VE İŞÇİ HAREKETİNİN YERİ

1.1. Osmanlı Toplumunun Sosyo-Kültürel Yapısı

Toplum, içinde insanların sosyal bir etkinlik inşa ettikleri ortak bir oluşumdur. Bu sosyal etkinlik kültürel, siyasal, hukuksal birçok sistemi bünyesinde taşımaktadır. Bu sistemler aralarında kültürel, ekonomik, tarihi ve sosyal ilişkiler geliştiren bireylerin bir araya gelmesi ile toplum haline gelmektedir.⁵³ Bu sistemleri doğru okuyabilmek için öncelikle sağlıklı bir tarih bilinci inşa edilmelidir. Tarih bilinci dünü anlayabilmek, bugünü yorumlayabilmek ve yarına önlem alabilmek için toplumların kazanması gereken bir bağışıklık sistemidir. Toplumun kültürel maddi ve manevi değerleri, bünyesinde yaşayan bireyler aracılığı ile bir sonraki nesillere aktarılır. Bu süreç aynı zamanda, sosyo-kültürel yapının sürekli üretilmesine imkân tanımaktadır. Bu örgütlü sistem sayesinde toplumsal süreçler tahmin edilebilir olurlar.⁵⁴ Bu perspektifle Osmanlı toplum yapısının anlaşılabilir olması adına, devletin toplumsal dengeyi sağlamak için uyguladığı bir takım oluşumları ve alınan önlemleri inceleyeceğiz. Bu toplumsal önlemlerden iki tanesi dikkatimizi çekmektedir: Sürgünler ve vakıflar. Sürgün kavramı günümüz anlayışından farklı olarak anlaşılması gereken bir kavramdır. Osmanlı döneminde sürgün, devlet siyasetinin pekiştirilmesi ve ilerleyen fetihlerle beraber Osmanlılaşmanın hızlandırılması için uygulanan yatay hareketli bir oluşumdur. Vakıf kavramı ise, çağımız da devletin görevi olarak kabul edilen sağlık, eğitim, kültür, toplumsal yardım gibi kuruluşların

⁵³ Sibel Kalaycıoğlu, “Gruplar ve Toplumsal Değişme,” Düünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, Ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, Bursa, 2020, s.5.

⁵⁴ A.e., s.7.

ekonomik kaynakları güçlü olan sultanlar, sultan hanımı ve kızları, vezirler, paşalar ve beyler tarafından kurulması ve desteklenmesidir.⁵⁵ Genel olarak bakıldığında bireysel görünüme sahip olan bu kuruluşlar, aslında devlet siyasetinin uygulanmasını sağlayan kurumlardır. Günümüz de sivil toplum kuruluşları ismiyle varlık kazanmaya çalışan bu kurumlar yönetime bağımlı olmadan, sosyal oluşumlara ve kitlesel birliğe destek verebildikleri ölçüde anlam kazanacak ve varlıklarını gerçekleştirebileceklerdir. Osmanlı'nın bu döneminde dikkatimizi çeken diğer bir husus ise vergilendirme sistemidir. Bu sistemde “sancak sayımı” denilen bir uygulama mevcuttur. Sancak sayımı; her kent, kasaba ve köyün tek tek sıralanması, her birinin nüfusu, toprakları, ürünleri ve ödenmesi gereken vergilerinin kaydedilmesi işlemidir. Bu hususların kaydedildiği evraka “mufassal defterleri” denmektedir. Tımar sistemini uygulayan Osmanlı Devleti'nin, toprak üzerindeki tasarrufları da bu vergilendirme sistemi ile nizam kazanmıştır. Bu hususta alınan vergiler, üretim biçimleri dikkate alınarak toplanmaktadır. Kent ve kasabalarda ticari ve sınai üretim önemli olduğundan nakit olarak alınan vergi, köylerde araziden elde edilen mahsulün belirli bir oranda pay edilmesi ile toplanmaktadır. Bununla beraber “dirlik” yani günümüz tabiri ile devlet memurlarına ödenen, geçinme parası da tesis edilmekteydi. İnsan-toprak ilişkiler düzeni devlet yapılarının, mali, iktisadi ve siyasi bütün teşkilatlarının temelini teşkil etmekteydi. Bu etki sosyal yapının oluşum süreçlerini de etkilemiş, üretim biçimi, bireyin sosyal konumunun belirlenmesinde önem arz etmiştir. Bu sosyal konum, Osmanlı toplum yapısı incelendiğinde katı hiyerarşik bir sınıfsallaştırma oluşumu değildir. Bu hususu Şerif Mardin bir merkez-çevre etkileşimi üzerine oturtmaya çalışmıştır. Genel olarak ifade edildiğinde Mardin, toplum yapısını padişah yetkisi ile saray memuru, mülki memur ve ulema kategorisinde yer alan yönetici sınıf ile vergi veren ve yönetilen, tüccar ve sanatkârlarında dâhil olduğu ikinci sınıf olarak isimlendirmektedir.⁵⁶ Denilebilir ki, bireyin hayatını ikame etmek için yer aldığı çalışma grubu aynı zamanda onun sosyal konumu hakkında bilgi vermektedir. Ancak ifade edildiği üzere bu yapılanma,

⁵⁵ A.e., s.50.

⁵⁶ Şerif Mardin, “Türkiye’de Din ve Siyaset,” İletişim, İstanbul, 2017.

aralarında iletişimsizliğin mevcut olduğu, katı bir sınıfsal sistem değildir. Meşguliyetin bir araya getirdiği bütünselliktir. Meşguliyeti belirleyen şeylerden biri ise bireyin, çalışma hayatında icra etmiş olduğu meslektir. Meslekler, dönemin üretim ilişkileri bağlamında oluşan ve süreç içerisinde değişebilen, dönüşebilen ve ortadan kalkabilen oluşumlardır. Değişen dönem şartları ve üretim biçimlerinde yaşanan etkileşimler mesleklerin gidişatını belirleyen unsurlar arasında sayılabilir. Osmanlı Devleti'nin varlık sürecinde bu değişimler gözlemlenebilmektedir. Devletin yaşadığı buhran döneminde özellikle otoritede meydana gelen boşluklardan kaynaklı kargaşanın yanında yaşanan bazı mali krizlerde siyasi-sosyal bunalımların temelini oluşturmuştur. Ekonomik anlamda Anadolu'nun çoğu bölgesinde ve Rumeli'de ciddi oranda gerileyen bir sanayii sorunu karşımıza çıkmaktadır.⁵⁷ Devletin bünyesinde yaşadığı siyasi, sosyal ve askeri sorunlar “yetersizlik” fikrinin oluşmasına ve yönetime güvenin sarsılmasına neden olmuştur. Özellikle, ilerleyişi duran Osmanlı orduları ile teknik ve lojistik anlamda ilerlediği gözlemlenen Avrupa orduları açık bir tezat oluşturmaktaydı. Avrupa'nın askeri alanda ilerlemesinin yanı sıra keşif yolculukları gerçekleştirmesi Osmanlı ekonomisini sarsan bir diğer unsurdu. Yeni Dünya'dan gelen değerli madenlerin Doğu Akdeniz'e ulaşması ile Amerikan altını ve gümüşünün piyasaya sürülmesi ciddi anlamda bir fiyat devrimine yol açmış ve mali krize neden olmuştur. Bu kriz Osmanlı için bir diğer darbeydi. Genel de gümüş kıtlığına yönelik önlemler alan Osmanlı yöneticileri, gümüş bolluğunun neden olduğu kriz yönetiminde bazı yetersizlikler yaşamıştır.⁵⁸

Yetersizlik düşüncesi, reform ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Osmanlı, reformun gerektiği ilk alanın askerî alan olduğunu düşünmekteydi. Ancak askeriye reformu, devletin bir bütün olarak yani ekonominin, toplumun ve kültürün dönüştürülmesini gerektiriyordu. Özellikle uluslararası krizlerin sık yaşandığı bu dönem hem ekonomik üretimde hem de bireysel kimlikte ve sınıf

⁵⁷ Suraiya Faroqhi, “İktisat Tarihi (1500-1600)”, Türkiye Tarihi, ed. Sina Akşin, İstanbul, Cem, 2014, s.191.

⁵⁸ Bernard Lewis, “Modern Türkiye'nin Doğuşu”, Çev. Babür Turna, Arkadaş, Ankara, 2014, ss.37-42.

oluşumunda ciddi dönüşümlere neden olmuştur.⁵⁹ Krizlerin beraberinde getirdiği reform hareketi, Osmanlı toplumunun çehresini de değiştirmiştir. Osmanlı'nın toplumsal ve iktisadi yapısı sistemin çözülmesi ile klasik dönemden, Batılılaşma hareketlerinin görüldüğü yenileşme dönemine adım atmıştır. Lale devri yenileşmenin sosyal hazırlığıdır.⁶⁰ Osmanlı, Lale devri ile beraber yüzünü Batı'ya yöneltmiştir.

1.2. Osmanlı Toplum Yapısının Dinamikleri

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak adlandırılan kuruluş dönemi genel zihniyeti, tevhit anlayışı ile şekillenen üniter devlet anlayışıdır. Bu anlayış ve uygulama bünyesinde aynı zamanda geleneksel bir tavır barındırması nedeni ile birikmiş bir tecrübeye de sahiptir denilebilir. Gelenekçilik aynı zamanda İslam'ın örf, adet ve uygulamalarının bir uzantısıdır. Bu durum Osmanlı'nın yeni oluşumlara karşı uyumlu ve kapsayıcı tavrının açıklamalarından biridir. Osmanlı toplum sistemi; çok kavimli, çok dinli sosyal bir teşkilattır.⁶¹ Osmanlı toplumunun bünyesinde yer alan çeşitliliklerle beraber merkezileşmeyi sürdürebilen yapısını, sosyo- kültürel dinamiklerine bağlayabiliriz. Nitekim Durkheim, toplumsal bütünleşmeyi, sosyal dayanışma bağlarının korunabilmesini, dinin istikrarı ile doğru orantılı olarak iletildiğini ifade etmektedir.⁶² Bu açıdan değerlendirildiğinde denilebilir ki dinin en önemli toplumsal etkilerinden biri, onun toplumsal düzenin korunmasını sağlayan muhafazakâr tavrıdır. Dinin muhafazakâr yönünün yanı sıra “yaratıcı fonksiyonları” da bulunmaktadır. Denilebilir ki, din sistemlerinin sosyal kurumlar arasında tamamlayıcı bir özelliği bulunmaktadır.⁶³ Kültürün önemli bir unsuru olarak kabul

⁵⁹ Carter Findley, “Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007,” Çev. Güneş Ayas, Timaş, İstanbul, 2019, ss. 75-76.

⁶⁰ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadi Sistem,” Osmanlı Ansiklopedisi, C.V, Ağaç, İstanbul, 1993, ss.9-17.

⁶¹ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları,” Düünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, Bursa, 2020, ss.22-23.

⁶² Nur Vergin, “Din, Toplum ve Siyasal Sistem, Ankara, Bağlam, 2000, s.43.

⁶³ Ünver Günay, “Din Sosyolojisi”, İstanbul, İnsan, 2018, s.416.

edilen din sadece metafizik boyut ile sınırlı değildir.⁶⁴ Din, dini inanç ve normlar toplumda sosyal kontrol sağlamaktadırlar. Bu dönemde İslam dininin temel işlevlerinden biri “toplumsal beraberliği” tesis etmesidir. Din sadece belirli bir mekânda yaşanılabilen bir olgu değil, toplumun içinde yer alan bir oluşumdur.⁶⁵ Toplumsal örgütlenmenin temelinde yer alan din, aynı zamanda o toplumun zihniyet dünyasının anlaşılabilmesi için oldukça önemlidir. Kemal Sülker’in Geertz’den aktardığı ifadeyle de din, toplumsal olayların yorumlanabilmesini kolaylaştıran bir çeşit “algılama çerçevesidir”.⁶⁶ Osmanlı Devleti’nin toplum yapısının temel çerçevesini, sosyo-kültürel değerler ile beraber İslam dini oluşturmaktadır. Osmanlı toplumunun çalışma hayatı da bu oluşumun zihniyet yapısının bir izdüşümüdür denilebilir.⁶⁷

Kültür, toplumsal oluşumun temel yapı taşıdır. Bu kavram aynı zamanda bireye toplum tarafından çizilen bir çerçevedir.⁶⁸ Birey, kültür ve toplum birbirleri ile etkileşim içerisinde bulunan, aynı zamanda iç içe geçmiş sosyal oluşumlardır. Kültürsüz birey, bireysiz toplum düşünülemez. Bu veçheden baktığımızda toplum ve birey etkileşimi sosyal oluşumların varlık alanıdır. Bireyler arası ilişkilerde meydana gelen değişimler, toplumsal değişimlerin bir diğer yüzüdür. Nitekim özellikle üretim ve mülkiyet ilişkisinin değişmesi beraberinde değerlerin, anlamların ve kuralların değişimini getirmiştir. Diğer bir ifade ile anlamların, değerlerin ve ilişkilerin değişmesi, genel toplumsal değişmeye yol açabilmektedir.⁶⁹ Denilebilir ki somut toplumsal oluşumların ve etkileşimlerin temellerinde manevi veya soyut değerlerin dönüşümleri söz konusudur. Bu değer dönüşümünü okuyabildiğimiz sosyal değerlerden belki de en önemlisi din kavramıdır. Din kavramı kültürü oluşturan birçok veçheden biridir. Osmanlı toplumunun kültür temellerinde de dini yaşayışın gerek çalışma hayatı üzerinde gerek bireylerarası ilişkilerde gerek askeri

⁶⁴ Cevat Özyurt, Ejder Okumuş, “Türkiye’de Sosyal Teoride Din,” Ankara, Hece, 2017, s.158.

⁶⁵ Günay, a.g.e. s.415.

⁶⁶ Vergin, a.g.e. s.43.

⁶⁷ Kemal Sülker, Türkiye’de İşçi Hareketinin Doğuşu, İstanbul, Cumhuriyet, 1998, s.53.

⁶⁸ Günay, a.g.e., s.413.

⁶⁹ Emre Kongar, “Toplumsal Değişme Kuramları, Türkiye Gerçeği,” Ankara, Çağdaş, 1979, s.22.

yapılanmalarda görebilmekteyiz. Etkilemeye ve etkilenmeye açık olan kültür yapılanması Osmanlı'nın son dönemlerinde de birtakım etkileşimlere girmiş ve bu etkileşimler çalışma hayatını belli açılardan dönüştürmüştür.

Osmanlı'nın çalışma hayatını anlayabilmek için öncelikle iktisat sisteminin temellerine bakmamız gerekmektedir. Osmanlı toplum sistemi adalet ve refah ideallerinin üzerine inşa edilmiştir. Devlet varlığını devam ettirebilmek için gelir sağlama yollarının adaletle dayalı olmasına özen göstermiştir. Adalet ilkesi ile toplum refahını hedefleyen Osmanlı iktisat sistemi aynı zamanda talep odaklı değil arz odaklıdır. Bu tavır Klasik Osmanlı zihniyetinin bir izdüşümüdür. İnsan alıcı değil verici konumdadır. Batı medeniyetinin ve kapitalizmin en etkin kavramı olan “burjuva” sınıfının Osmanlı toplumunda oluşamamasının sebeplerinden biri de bireye verilen konumdur. Osmanlı toplumunda insan tipi; toplum çıkarını, kişisel çıkarından üstün tutan insan tipidir. Bu durum Anadolu da şekillenen mevcut iktisadi hayatın nasıl işlediği ile ilgili de bilgi vermektedir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'nın toplum yapısının Kapitalizmin gerisinde değil, dışında olduğu görülmektedir.⁷⁰ Osmanlı toplum yapısını kapitalizmin dışında tutan diğer bir durum ise, toplum içinde devletten başka bir örgütlenmenin, cemaatleşmenin olmamasıdır. Devlet dışında halk, etkisizdir. Bu durum “esnaf” ve “tabaka” farklarıyla ilgili bulunan oluşumların herhangi bir özgürlük ya da siyasal nitelik kazanmamalarının sebeplerindendir.⁷¹ Ancak Osmanlı'nın kapitalist anlamda sınıfsal yapılanmanın karşısında almış olduğu tavır, geri kalmış olmanın ve yetersizlik algısının oluşturmuş olduğu baskı ile toplumsal dönüşmenin kapılarını açmıştır. Kapitalist anlamda bir hiyerarşi kurulmamış olsa dahi, mevcut halden kurtulma çabası reçeteyi gözler önüne sermiştir: Batılılaşma çabası toplumun her alanında kendini göstermeye başlamıştır. Toplumsal değişimin temelinde yer alan kültürel değerlerin yeni yapılanmalara zorlanması toplumsal krizin kapılarını açmıştır. Nitekim ülkenin dinsel-geleneksel yapısı, modern-ilerici yapı algısı ile hızlı bir değişime yönlendirilmiştir. Batılı

⁷⁰Tabakoğlu, a.g.e., s.24.

⁷¹Niyazi Berkes, Teokrasi ve Laiklik, İstanbul, Yapı Kredi, 2021, s.66.

anlamda kapitalist sistemin muhataplarını, kimliklerini Osmanlı temelli Türkiye Cumhuriyeti'nde bulamama sebeplerinden biri de toplumsal değişim sürecinin olağan halinden, olması gereken hale çevrilme çabasıdır. Nitekim Türk siyasal yapısı her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'na bir tepki olarak gözüксе dahi bu tepki ve zıtlık içinde bile Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen önemli toplumsal ögeler ve devamlılıklar vardır. Cumhuriyet Türkiye'sinde Batı Avrupa'dan farklı bir şekilde ortaya çıkan sınıfsal yapı da bu devamlılığın önemli göstergelerinden biridir.⁷² Bu göstergelerin Cumhuriyet Türkiye'sinde tezahürlerini ve Batılı anlamda sınıfsal yapılanmanın oluşmaması altında yatan dini-kültürel değerleri sağlıklı okuyabilmek ve değerlendirebilmek adına öncelikle Osmanlı toplum yapısının çalışma hayatını oluşturan iş alanlarını ve bilhassa usta-çırak ilişkisinin dini-kültürel değer aktarımındaki önemli rolüne ışık tutacağız.

1.3. Osmanlı'da Çalışma Hayatı

Osmanlı çalışma hayatının genel yapısını belirleyen unsur, mevcut nüfusun yoğunlaştığı alanlar üzerinden gözlemleyebilmemiz mümkündür. Toplumun çalışma hayatında, istihdam oranının en yüksek görüldüğü kesim, tarım sektörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarımın etkin unsur olması aynı zamanda yeni sistemleri ve ilişki biçimlerini bünyesinde barındıran sanayileşme hareketinin bir anda ülkenin düzeni ile uyum gösterebilmesinin ne kadar zor olabileceği hakkında bir öngörüye sahip olmamıza neden olmaktadır. Nitekim sanayi üretiminin mevcudiyet kazandığı şehirlerde dahi tarım sektörü başat rolünün sürdürmeye devam etmiştir. Tarımın sosyal hayattaki ve iktisadi yapıdaki bu hâkim karakteri aynı zamanda sanayileşme alanında yaşanan gelişmelerin ne denli yetersiz olduğunun göstergesidir. Sanayinin gelişmemiş olması ise beraberinde iş gücünün olmasa dahi, ücretli işçiliğin niceliksel ve niteliksel anlamda yeterli seviyede bir büyüklüğe ulaşmaması demektir. Bu durum 19.yüzyıldan itibaren devlet fabrikalarının açılması ve özel sektörün fabrika

⁷²Kongar, a.g.e., ss.348-349.

açma teşebbüsleri, madencilikte yaşanan gelişmeler, sanayileşme sonrası hareketler sonrasında ücretli işçilik gelişim göstermeye başlamıştır.⁷³ Osmanlı'da 19. Yüzyılın başlarında gelişim gösteren sanayileşme çabaları ile beraber işçi çalıştıran üretim sektörü oluşmaya başlamış olsa dahi Avrupa tarzı bir gelişme yaşanmamıştır. Sanayileşme sürecinin tamamlanamaması, mali durumdaki sıkıntılar ve işgücünün tam manada oluşamaması, teşebbüs edilen ancak geliştirilemeyen bir sanayileşme çabasına dönüşmüştür. Bu durum işçi sınıfının oluşabileceği siyasi ve sosyal toplumsal ortamında şekillenememesini beraberinde getirmiştir.⁷⁴

Osmanlı toplumunun çalışma hayatında yer alan toprak temelli sistemin yaşamış olduğu gelişimler ve değişimler sadece çalışma alanı ile kalmamış çalışanların bireysel ve sosyal hayatlarında da yeni gelişimleri yanı sıra getirmiştir. Bu değişimlerden bir tanesi çalışma hayatına nitelikli iş gücü ihtiyacını kapatmak adına dâhil edilen yabancı iş gücüdür. Sanayileşme çabasının ilerlemesi ile beraber yabancı işgücünü Osmanlı toplumunun git gide içine girmesi farklı milletten ve dinden oluşan işçiler arasında ara ara çatışmaların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı'nın nüfus yapısı oldukça farklı dini, etnik kökenli unsurların bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Devlet bu farklılığı Müslüman ve gayrimüslim tasnifi ile ayırsa dahi; bu sınıflamanın pek çok alt dalı mevcuttur. Nüfusun farklı din ve milletlerden oluşan bu yapısı çalışma hayatında da gerek olumlu gerekse olumsuz durumlar olarak kendini göstermektedir.⁷⁵ Zenginliğin ve refahın yüksek olduğu erken dönemlerde olumsuz durumlar çok büyük sorunlara yol açmamış olsa dahi ekonomik geri kalmışlığın, siyasi ve askeri istikrarsızlığın kendini iyice hissettirdiği son dönemlerde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Bu gelişimleri ve değişimleri anlayabilmek adına Osmanlı toplumundaki belli başlı bir takım çalışma alanları değerlendirilecek, çalışma alanı değişen bireyin sosyal konumu kavranmaya çalışılacaktır.

⁷³ Kadir Yıldırım, Osmanlı'da İşçiler, İstanbul, İletişim, 2017, s.24.

⁷⁴ a.e., s.35.

⁷⁵ A.e., ss.73-77.

1.3.1.Tarım ve Hayvancılık

Osmanlı Devleti'nin ekonomi çarkı, sermaye serveti ile dönmüyordu. Düzenli harcamaları olan, ticaret ve sanayi devleti olmaktan ziyade, toprağa yani mülke dayalı sistematik bir devlet konumundaydı.⁷⁶ Osmanlı Sosyo-ekonomik yapısının temel belirleyicisi olarak görülen toprak düzeni, özellikle şehirleşmenin ve zanaatkârlığın çok gelişmediği kuruluş ve kısmen yükselme döneminde belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Egemen toprak rejimi olarak tımar sistemini uygulayan Osmanlı İmparatorluğunda tarımda kullanılan toprağın çoğu, hükümdara ait kabul görülmektedir. Reaya ise, bu toprağın devamlı kiracısı konumundadır. Bu kiracılık hali çiftçinin ölümünden sonra da çocuklarına veya eşine, devir edilebilirdi. Bu döngü sayesinde toprak ara verilmeksizin işlenir ve kendisine hizmetle yükümlü olan askerin gelirinin karşılanabilmesi açısından Devlet'e iktisadi güvence sağlar.⁷⁷ Bununla beraber köylünün mülkünü evi, bağı ve bahçesi oluşturmaktaydı.⁷⁸ Toprağı işleyen reaya, yapması gereken görevleri yerine getirdiği sürece yerinden atılamaz ve hakları ihlal edilemezdi. Bu husustan kaynaklı olarak köylüler, özellikle Osmanlı egemenliğinin ilk iki yüzyılında bir baskı altında değillerdi. Osmanlı toprak rejimi, yapısı itibari ile ayırıcı ve baskıcı bir zeminin oluşmasına izin vermemiştir. Tımar, Osmanlı İmparatorluğunda geçimlerini karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara belirli bölgelerden tahsis edilmiş vergi kaynaklarına ve bu amaçla tahsis edilen gelir kaynaklarından senelik geliri yirmi bin akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isimdir.⁷⁹ Osmanlı'nın mevcut şartlarında, toprak işçiliğini kendine mahsus özelliklerle, var olduğu zemin ve zihniyet dünyası ile okumamız gerekmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz Osmanlı'nın toprak mülki ile ilgili tasarrufun dışında başka tavırlarda mevcuttur. Diğer yaklaşım ise Osmanlı tarımının

⁷⁶ Mustafa Sakal, Ali G. Gölçek, "Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve Reform," Sosyoekonomik, (25/34), 2017, ss. 11-32.

⁷⁷ Andre Clot, "Muhteşem Süleyman Osmanlı'nın Altın Çağı," Çev. Turhan Ilgaz, İstanbul, Milliyet, 1994, s.232.

⁷⁸ Faroqi, a.g.e., s.160.

⁷⁹ Mehmet Emin Şen, Mehmet Ali Türkmenoğlu, Avrupa Feodalitesi İle Osmanlı Tımar Sistemi Üzerine Bir Mukayese, The Journal of Academic Social Science Studies, 2012.

ağırlıklı olarak toprak ağaları ve toprak mülkü olmayan köylülerin mücadelesi olarak görür. Bu yaklaşım Cumhuriyet dönemindeki sınıf oluşumlarını bu duruma indirger. Bahsetmiş olduğumuz ilk durumda ise mevcut bir sınıfsal yaklaşım görülmez.⁸⁰ Her iki yaklaşımın da tek başına temel alınması sağlıklı değerlendirme yapılmasını önüne geçecektir. Öyle ki her iki halde Osmanlı'nın iktisadi ve siyasi süreçlerinin yaşadığı değişimlere göre dönem dönem görünürlük kazanmıştır diyebiliriz. Osmanlı'nın hâkimiyetinin sarsılmadığı dönemlerde bahsedilen ilk hal, hâkimiyetin sarsıldığı dönemlerde ise ikinci hal varlık kazanacak zeminler bulmuştur.

Tarım sistemi sarsılıp parçalanırken, bu gerileyiş özellikle kırsal kesimlerde çok şiddetli bir şekilde etkisini hissettiriyordu.⁸¹ Özellikle bazı yerel unsurların⁸², büyük tarım arazileri edindikleri, toprağa bağlı köylüler üzerinde ağır sömürge uyguladıkları ve Avrupa'daki pazarlar için tarımsal üretime yöneldikleri iddia edilmektedir.⁸³ Burada tarımın özellikle ihracat kapsamında ticarileşen yüzü ile karşılaşmaktayız. İktidarın güvenliğini ve devletin askeri ihtiyaçlarını karşılayan Tımar sisteminden makineleşmiş tarım sistemine geçiş, köyden kente göç hareketini başlatmıştır. Ancak bu durum kente gelip iş bulamayan köylülerin ve kent sakinlerinin işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur.⁸⁴

Osmanlı toplumunda ilkel tarımla uğraşan bazı konar-göçerlerde mevcuttur. Hayvancılık, genel itibarı ile konar-göçerlerin benimsediği bir hayat tarzıdır. Ancak coğrafi konum sebebi ile ve toplumun ortak ihtiyaçlarından da kaynaklı olarak, keskin bir göçebe-yerleşik ayrımı yoktur. Sürekli olarak bir konumda ikame etmediklerinden dolayı herhangi bir zümreye dâhil edemediğimiz konar-göçerler ise, genel olarak hayvancılık ile meşgul olmuşlardır.

⁸⁰Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, Ahmet Tonak, "Marksizm ve Sınıflar," İstanbul, Yordam, 2015, s.311.

⁸¹ Lewis, a.g.e., s.44.

⁸² Tabakoğlu, a.g.e., ss.29-33.

⁸³ Sakal, a.g.e., ss. 11-32.

⁸⁴ Clot, a.g.e., s.277.

1.3.2. El Sanatları ve Madencilik

Osmanlı'nın Sosyo-kültürel sistemine ve iktisadi süreçlerine bağlı olarak, çalışma hayatında da çeşitli iş alanları ve meslekler oluşmaktadır. El sanatları ve madencilik bu mesleklerden kabul edilmektedir. Kadı sicillerinde, esnaf ve el sanatları ile ilgili oldukça fazla kayıtlara ulaşılabilmektedir. Bu kayıtlar nedeni ile el sanatları konusunda elde edilen bilgiler tarıma göre daha fazladır. Genel olarak kentlerde ve kasabalarda görülen el sanatları, köylerde de bulunabilmektedir. Özellikle 16.yüzyılın ikinci yarısında bazı köyler sof eğirerek ve dokuyarak geçimlerini kazanmaktadırlar. Bununla beraber bazı tüccarlar köylülere, işlemleri için ham pamuk temin etmekte, dokunmuş kumaşları ise kentte boyatmaktadırlar. Üretim süreci ise kent ve kasabalar tarafından kontrol edilmektedir.⁸⁵ Burada dikkatimizi çeken husus genel olarak tarım işçiliği yapan köylülerin ve çalışma alanı kent olan tüccarların arasında gerçekleşen iş bölümü ve ticarettir. Vurgulamamız gereken diğer bir husus ise Osmanlı Devleti'ne ait kabul edilen yer altı kaynakları ve bu kaynakların değerlendirilmesi ile ilgili durumdur. Madenlerin değerlendirilmesinde devlet ile özel kişilerin iş birliği içinde olduklarını görmekteyiz. Bu sistemde, bazı bireylerin belirli madenlerden pay almaları ve bu pay üzerinde mülkiyete yakın bir biçimde tasarrufta bulunmaları mümkündür. Madenler bazen devlet tarafından görevlendirilen, maaşlı bir emin yolu ile yönetilmektedir. Açık artırma yolu ile iltizama verilebilen madenler de vardır. Bu durumda mültezim, Osmanlı Devleti'ne iltizam süresi boyunca bir miktar para ödemekteydi. Maden mültezimlerinin ödenekleri ile alakalı olarak açıklamamız gereken diğer bir durum ise fiyatlandırma politikasıdır. Piyasa kuralları ile çok ilgili olmayan bu politikada, fiyat tespitinde belirleyici unsur, mültezimin merkezi idareye ödemekle yükümlü olduğu para miktarı oluşturmaktadır. Andre Clot'un da vurguladığı üzere ekonomi, Devlet kontrolünde oluşan bir sistemdi ve aynı zamanda devleti ayakta tutan bir oluşumdur. Küçük tüccarlar ve kendilerinin imal ettiği ürünleri satan esnaflar fiyatları kendi ölçeklerine göre belirleyememekte ve mesleklerini devlet tarafından oluşturulmuş bir

⁸⁵ Faroqhi, a.g.e., s.168.

çerçeve içinde icra etmektedirler.⁸⁶ Üretim faktörlerini kontrol altında tutan devlet, piyasanın iflasına neden olacak politikalar uygulamamıştır. Aksine piyasanın canlılığını koruması için, işleri esnafa devretmiştir. Ölçüsüz birikimin neden olabileceği eşitsizlikleri önleyebilmek için bazı mekanizmaları işletmektedir. Osmanlı yönetim anlayışı refahı temel alan, paylaşımcı sistemleri benimseyen bir anlayış metodu geliştirmiştir. Desteklemiş olduğu “vakıf sektörünün” de tasavvur edilen eşitlikçi yapının sürdürülmesinde temel yapı olduğu söylenebilir.⁸⁷

Devletin piyasayı kontrolünde tutması haksız kazanç ve tüketici mağduriyetinin oluşmaması için belirli durumlarda gerekli olmuştur. Ancak, dengenin korunabilmesi için görevlendirilen memurların amacına uygun şekilde görevlerini icra etmeleri gerekmektedir. Mühimme defterlerine kaydedilen birtakım bilgiler doğrultusunda yaşanan bazı sıkıntılar tespit edilebilmektedir. Özellikle madenlerin sürümü ile ilgili olarak mültezimlerle yaşanan sorunlar bu sıkıntılara örnek verilebilir. Sürümü zor olan madenler, mecburi olarak madenin kullanıcısı olabilecek bireylere satılmıştır. Bu madenlere örnek olarak “tuz” madenini verebiliriz. Genellikle hayvancılık ile ilgilenen, konar-göçerlerin hayvanları için tuz alacakları düşünülerek, zorunlu olarak tuz madeni tahsis edilmiştir. Bu sistem, sürümlerle ilgilenen maden mültezimleri tarafından takip edilmekteydi. Sistemden kaynaklı olarak şikâyetle bulunan bireyler genellikle, maden mültezimlerden bir şey almaya yükümlü olmadıklarını ispata çalışmışlardır.⁸⁸ Mühimme defterlerinden elde edilen bu bilgiler ışığında, Osmanlı toplumunun çalışma hayatında işçilerin pasif olmadığı ve yaşam standartlarını etkileyen bir hal karşısında çabasız, tepkisiz ve mücadelesiz kalmadığını görebilmekteyiz.

⁸⁶ Clot, a.g.e., s.221.

⁸⁷ Öz, a.g.e., s.530.

⁸⁸ Faroqhi, a.g.e., s.174.

1.3.3. Ticaret ve Pazarlama

Osmanlı, 15.-16. Yüzyıllarda ticaret ve şehirleşme alanında ciddi bir gelişme göstermiştir.⁸⁹ Yerel ticaretin başlıca dayanağını, köy pazarları oluşturmaktadır. 15.yüzyıl sonlarında tutulan tahrirlerden anlaşılabacağı üzere her köyde bir pazar mevcutken bu sayının 16.yüzyılda arttığı gözlemlenmiştir.⁹⁰ Osmanlı mali gücünün ticari ve ekonomik gelirlerle desteklenmesi, maddi yetkinliğinin artması ve genel refaha katkıları gibi nedenlerden ötürü ticarete gerekli önemi vermekteydi. Devletin tüccarı ve ticareti himaye etmesinin beraberinde ticari alt yapı yatırımları da bu önemin en belirgin göstergelerindendir.⁹¹ Ticaretin bölgesel ve milletler arası gelişmesinde devletin coğrafi konumu önem arz etmektedir. Öyle ki Osmanlı, Doğu ve Batı medeniyetleri arasında geçiş işlevi görmektedir.

15.ve 16.yüzyıllarda özellikle Bursa, ticaret ve sanayi merkezlerinden biri olarak yükselmiştir. Bursa aynı zamanda iç ve dış pazar için ipekli kumaşlar ihraç eden önemli bir endüstri merkezidir.⁹² Bursa da ipek ticareti, Şam da baharat ticareti devlet maliyesinde önemli bir konumdadır. Ticaretin gelişmesiyle merkezi hazineye giden gelirlerde de artış görülmüştür. Piyasanın genişlemesi ve iş bölümünün gelişmesi birbirini etkileyen paralel unsurlardır.⁹³ Ticaretin gelişmesi çalışma hayatını özellikle rekabete fırsat vermeyen, toplumun uyum ve geçimini güvence altına alan esnaf sistemini etkilemiştir. Bu sistemde şehirlerin çoğunluğu yakın bölgeler için yani sınırlı ve belirli bir pazar için üretim yapmaktadır. Esnaf üyeleri, zenginleşeni tüccar sayar ve aralarından çıkarırdı. Rekabeti önlemek, bir kişinin diğerlerinden daha fazla kazanmasına mâni olmak için esnaf erbabı hammaddeyi herkese eşit olarak bölüşür ve belli bir yerde satış yapılması sağlanırdı. Bu önlemlerin temelinde Pazar dengesini korumak vardı. Bununla beraber, bilhassa

⁸⁹ Halil İncalcık, “Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar,” İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2015, s.301.

⁹⁰ Faroqhi, a.g.e.,s.177.

⁹¹ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, “Bilinmeyen Osmanlı,” İstanbul, Osmanlı Araştırmalar Vakfı, 1999, s.453.

⁹² İncalcık, a.g.e.,s.268.

⁹³ Akgündüz, Öztürk, a.g.e.,s.453.

büyük şehirlerde ve dış pazar için çalışan sanayi kollarında, çözülüşe neden olan kapitalizm benzeri akımların kendini gösterdiği de gözlemlenmiştir.⁹⁴

Ticaretin gittikçe gelişmesi ile beraber esnaf erbabı içerisinde bazı değişiklikler gözlemlenebilmektedir. Anaparası fazla olan, dokumacı tezgâh sahibi patronlar ve onlar için çalışan kalfa ve işçiler arasında ayrılma oluşmuş, bir işçi pazarı meydana gelmiştir.⁹⁵ Esnaf düzenin de dikkat çeken bir diğer durum ise, genişleyen pazar karşısında esnaf kurallarını kendi tekelinde yönlendiren esnaf erbabının gittikçe zenginleşmesi ve ustalarından alacakları icazetle tezgâhlarını açabilecek olan kalfalara gerekli icazetin verilmemesi ve bu şekilde usta sayısının sabit tutulduğu, çıkarın ön planda işlediği bir sisteme evrilmiştir.⁹⁶ Ancak Osmanlı toplumunda, temel geçim kaynağının ticaret olmaması nedeni ile bu tip oluşumlar toplum içinde çok sık görünürlük kazanmamaktadır.

1.3.4. Osmanlı Çalışma Hayatında Kadın

Kadının toplumsal konumu, tarihsel süreçte önemli değişimler yaşamıştır. Bilhassa sanayileşme öncesi geleneksel tarım toplumlarında ailede ataerkil otorite mevcuttur. Kadının toplumsal rolü evde aile işlerine destek olmak, evlendiğinde ise iyi bir eş olmasıdır. Bu rolün yanı sıra tarım ve hayvancılık işlerinde aileye yardımcı olması da kadından beklenen roller arasındadır.⁹⁷ Kadının ailenin geçimi hususunda bir nebze de olsa çalışma hayatında mevcudiyeti gözükebilmektedir. Ancak tarımda saban kullanılması gibi bazı gelişmelerin yaşanması tarımı kadınların katılabileceği bir meslek olmaktan çıkarmış ve erkek mesleği tanımlaması altında şekillenmesine neden olmuştur.⁹⁸ Kadınların çalışma hayatında varlık kazanması her ne kadar 19. yüzyılın sonları, 20.yüzyılın başlarında görünürlük ve artış kazanmaya başlamış olsa da önceki dönemlerde de farklı alanlarda emeği ile çalışma hayatında yer alan

⁹⁴ İncalcık, a.g.e.,265.

⁹⁵ İncalcık, a.g.e.,273.

⁹⁶ İncalcık, a.g.e.,278.

⁹⁷ Zencirkıran, a.g.e.,s.397.

⁹⁸ İslam Can, “Aile’nin Tarihsel Gelişimi: Dünü, Bugünü ve Yarını,” Sistematik Aile Sosyolojisi, Ed. Mustafa Aydın, Çizgi, Konya, 2019, s.65.

kadınlar mevcuttur.⁹⁹ Ancak nüfus sayımına bile sonradan dâhil edilen kadınların gerek çalışma alanında gerek sosyal siyasi konumlarında yeterli kayıtlar mevcut değildir. Ancak işçi statüsünde kadınların çalışma hayatına mercek tuttuğumuzda, kadının ekonomik hayattaki konumu sınırlıdır diyebiliriz. Bunun sebeplerinden biri Osmanlı toplumunun çalışma hayatının, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere tarım ve köy temelli olması ve sanayileşmenin gelişmemiş olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında erkek çalışanlar için de aynı durum söz konusudur diyebiliriz.

Kadının çalışma hayatını etkileyen ikinci husus ise toplumun geleneksel ve muhafazakâr tavrıdır. Toplumun bu yapısı kadının erkeklerin olduğu ortamlarda çalışmasını uygun bulmamakta ve kadını topluma annelik statüsü ile iliştiirmektedir. Bununla beraber Osmanlı'da kadınların çalışma hayatına katılımında genel ölçüt genel ahlaka ve dini inanca uygunluğu ile bağlantılıdır denilebilir. Burada geleneksel-muhafazakâr toplumsal yapının ne kadar baskın olduğunu görebilmekteyiz. 1908 'de II. Meşrutiyetin ilanı ile beraber kadınların çalışma hayatına katılımlarında bir takım kırılmalar yaşanmıştır. Özellikle 19.yüzyılda fabrikaların açılmaya başlaması işgücünde erkek oluşumunun yanında, bilhassa tekstil ve tütün sektörünün gelişmesine paralel olarak kadın işçi oluşumunun da varlık kazanmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Selanik şehri, kadınların işçi olarak çalışma hayatına katılımları yönü ile ön plana çıkmıştır.¹⁰⁰ Osmanlı'da kadınların çalışma hayatına katılımları dini muhafazakâr tavır sebebi ile belirli dönemlerde geri adımda tutulmuştur. Ancak özellikle 1908 sonrası bilhassa Müslüman kadınların çalışma hayatında varlık gösterebilmeleri için bir kırılma noktası olmuştur. Bu tarihe kadar kadına çalışma hayatında yer veren cemiyetler bulunmaktadır ama Müslüman kadınlar hususunda temel gelişme 1908 sonrası dönem de söz konusu olmuştur.¹⁰¹ Kadınların çalışma hayatında mevcudiyeti belirli alanlarda söz konusu iken işçi olarak bir fabrikada çalışmaları süreklilik arz etmese de bazı dönemlerde söz konusu olmuştur. Osmanlı'nın geleneksel muhafazakâr

⁹⁹ Yıldırım, a.g.e., ss.83-86.

¹⁰⁰ Yıldırım, a.g.e., ss. 87-88.

¹⁰¹ Yıldırım, a.g.e., s.94.

tutumunun kadınlar üzerinde getirmiş olduğu birtakım kısıtlamalar görünürlük arz etmektedir. Burada Osmanlı'nın dini-kültürel tavrının sosyal hayattaki etkileri de gözler önüne serilmektedir. Genel tabloya bakıldığında kadınların çalışma hayatına katılmaları 1908 yılından sonra çok daha etkin olmuş, kadın çalışma cemiyetleri daha çok gün yüzüne çıkmıştır diyebiliriz.

1.4. Osmanlı İşçi Sınıfı Hareketinin Doğuşu

Osmanlı'da işçi sınıfı hareketinin oluşumlarına dair değerlendirmelerimize geçmeden önce, Osmanlı toplumsal düzeni ile işçi sınıfının doğum yeri olan Batı'nın toplumsal düzeni arasındaki temel farklılıklar üzerinde durmakta fayda görüyoruz. Osmanlı toplumsal ekonomik yapısı ahilik-vakfiyeler-tımar gibi sistemler nedeni ile keskin sınıf ayrılıklarını bünyesinde taşımamaktadır. İslam'ın dini emirleri, kendi iktisadi zümrelerini oluşturmaktadır. Bu zümrelerin sınıf karşılaşmaları-çatışmaları üretmediği tam tersine ekonomik anlamda dayanışmacı bir toplum inşası peşinde olduğu söylenebilecektir. Bu tavır sermayenin tekelleşmesine ve burjuva zihniyetinin oluşmasına engel teşkil etmektedir.¹⁰² Ancak işçi sınıfının doğduğu, endüstri devrimini gerçekleştiren Batı Avrupa toplumları üç-dört yüzyıllık bir kapitalist tarih yaşamışlardır. Kapitalizme geçiş ile endüstri devrimi arasındaki dönem, iç ve dış pazarlarda sermaye birikimi işlevi ile belirginleşir. Bu noktada şu sonuca ulaşabilmek mümkündür: Kapitalizme geçişten sonra sanayileşme kendiliğinden olan bir süreçtir. Sanayileşme hareketi ile beraber çalışma sistemi temelden değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Küresel ölçekte devrim niteliği taşıyan sanayileşme beraberinde kitlesini de şekillendirmiştir. Bu etkileşim sadece Batı'nın içinde kalamayacak kadar evrensel bir nitelik taşımaktadır. Öyle ki sanayileşme Batılı olduğu kadar küresel bir çocuktur. Sanayileşme hareketi yerel bir temel üzerinde meydana gelmiş olsa dahi,

¹⁰² Lütfi Bergen, Kent, İslam ve Kapitalizm, Doğu, İstanbul, 2014, s.130.

küresel etkilere sahip bir dönüşüm sistemidir.¹⁰³ Toplumun bu sistem karşısında almış olduğu konum değerlendirildiğinde bu sistemin sadece bir dönüşüm hareketi olmadığı aynı zamanda toplumsal ilişkiler ve değerler üzerinde dönüştürücü bir vasfa da sahip olduğu gözlemlenebilmektedir. Biçimi değişen hayatın, toplumsal sahada insanın sosyal varlığında da etkileri görünür hale gelmiştir. Nitekim hiçbir sosyal tabaka mevcut hali ile kalmamıştır. Sanayileşmeye bağlı olarak yaşanan bu değişimin tezahürleri, toplumsal yapının ana bileşenlerine göre farklı etkiler ile karşımıza çıkabilmektedir. Geleneksel toplumsal yapıların, yeni sosyal yapılar ile çarpışması ve uyumsuzluk yaşaması bu tezahürlerden biridir. Tarım toplumu yapısına göre şekillenmiş roller, sosyal yapılar, ilişkiler ve bu oluşumların dayandığı temeller ile sanayi toplum yapısının oluşturduğu yeni roller ve ilişki biçimlerinin temelleri farklılık arz etmektedir. Bu farklılıkların meydana getirdiği çatışma ve problemler önce Batı dünyasının toplumlarını etkilerken, zamanla bu zıtlıkların etkisi bütün dünyada kendisini göstermeye başlamıştır.¹⁰⁴ Bergen'in Ünaltay'dan alıntılacağı üzere Karl Marx, Osmanlı ve diğer Doğu imparatorluklarındaki uygulanagelen toprak düzenine “Asya Tipi Üretim Tarzı” diyerek onu Ortaçağ Avrupası'nın toprak düzeninden ayırır. Batı'da feodalizmi yıkarak yerine geçen burjuva, feodal ağaların serf adı verilen köylüleri, üzerlerinde yaşadıkları topraklarla birlikte mülk edinerek yükselmiştir. Ancak Doğu'da merkezi devlet eliyle adil şekilde bölüştürülmeye çalışılan toplumsal hâsıla bir servet birikimi geleneği oluşturmadığı için ülkemiz de dahil birçok Doğu-İslam ülkesi modern kapitalizme adapte olamamıştır.¹⁰⁵

Kapitalizm öncesi oluşumlara baktığımızda ticari faaliyetler ve beraberinde tüccar sermayesi oluşmaktadır. Ancak tüccar sermayesinin var olan sistemi değiştirme gibi bir etkisi bulunmamakta ve genel itibari ile endüstrileşmeye yönelik bir birikim oluşturmamaktadır. 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan durumu bu

¹⁰³ Hans Freyer, *İndüstri Çağı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Konferansları, 1954, s.5.

¹⁰⁴ Günay, a.g.e., s.10.

¹⁰⁵ Lütfi Bergen, *Kent-İslam ve Kapitalizm*, Doğu, İstanbul, 2014, s.79.

şekilde izah etmemiz mümkündür.¹⁰⁶ Bununla beraber 1838 tarihli Baltalimanı Ticaret Antlaşması'ndan sonra gelen Tanzimat reformları ile Osmanlı ekonomisinde bir takım değişimler yaşanmıştır. Yavuz Selim Karakışla'nın Donald Quataert ve Çağlar Keyder'den aktardığı üzere Tanzimat reformları, Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal ekonomiye geçişin yasal zeminini oluşturmuştur. Yine Halil İnalcık'tan aktarıldığı üzere Tanzimat tüm Osmanlı halkına eşit haklar tanımış ve ilk defa tüm Osmanlı uyruklarına özel mülk edinme hakkı verilmiştir. Bu durum devletin içine kapalı geleneksel Osmanlı ekonomisinin, Pazar ekonomisine dönüşmesine yasal olarak izin vermesinin de başlangıcı olmuştur. Bununla birlikte Tanzimat döneminde açılan ilk fabrikalar Osmanlı toplumunun değil, yeni kurulan ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için açılmıştır. Bu durum açılan fabrikaların serbest piyasa ile bağlantı kuramamasına neden olmuştur. Ancak dış dünyanın rekabeti, geleneksel Osmanlı üretim tarzlarını dönüştürmeye ve Osmanlı ücretli sanayi işçisini oluşturmaya başlamıştır. Fakat Avrupa'nın ekonomiye nüfuzu, Osmanlı ekonomisinin geleneksel yapılarını ve üretim tarzlarını etkilese dahi tamamen yıkmaya yetmemiştir.¹⁰⁷

Sanayileşme ile beraber, tarım kültürünün gerilemesi ve kapitalist sistemlerin kendini göstermesi sonucun da iktisadi açıdan daha iyi olan bölgelere göç hareketi başlamıştır. Kırdan kente göç hareketinin diğer bir sebebi ise üretim aracına erişimi kısıtlı olan köylülerde meydana gelen proleterleşme durumudur.¹⁰⁸ Göç ve işsizlik birbirinin neden ve sonucu olan iki kavramdır. Bireyler iş bulamama sıkıntısı ile mekân değiştirmekte ancak bu yer değiştirme her zaman amacına ulaşamamaktadır. Bu durumlarda karşılaştığımız durum işsizlik olgusu ve beraberinde gelen, göç etme durumunun tekrarlanmasıdır. Bu açıdan bakıldığında bölgeler arasında sürekli bir hareketliliğin var olduğu söylenebilir. Göç hareketinin süreklilik kazanması yerleşme alanlarını etkilerken, işçi hareketinin bilinç oluşumunu da etkilemiştir. Çalışma ilişkileri tarım merkezli oluşan emektar kesim, şehre işçi olarak gelse dahi bir tarafı toprak ile bağıını sürdürmekte ve mevsimsel olarak gidiş-geliş hareketini devam

¹⁰⁶ Çağlar Keyder, Toplumsal Tarih Çalışmaları, İletişim, İstanbul, 2009.

¹⁰⁷ Kışla, a.g.e., s. 96.

¹⁰⁸ Sungur Savran, vd., a.g.e., s.335.

ettirmektedir. Bu durum işçinin diğer işçilerle ilişkilerinde sürekliliğin oluşamamasına neden olmakta ve sınıf bilincinin oluşması önünde engel teşkil etmektedir. Bununla beraber Osmanlı'da işçilerin örgütlenmesi, sendikal manada bir sistem oluşturması; devletin ılımlı yaklaşmaması, sanayileşememe, işgücünün yetersizliği gibi nedenlerden ötürü 1908 tarihine kadar bireysel hareketler dışında varlık kazanmamıştır. Aslında işçi örgütlenmesinin belirli bir tarihe kadar görünürlük kazanmamasının altında Osmanlı'nın genelde örgütlenme tavrına özelde ise işçi örgütlenmesine mesafeli duruşudur diyebiliriz. Bu durumun değişiklik arz etmesi ise 1908 yılında ilan edilen meşrutiyetin beraberinde getirdiği özgürlük kavramıdır. Bu tarihin akabinde ise neredeyse her meslek grubu greve, başvurabileceği bir çözüm yolu olarak yaklaşmıştır.¹⁰⁹ Bu tarihe kadar işçi-işveren ilişkilerine baktığımızda, düzenli bir kanunun mevcudiyet göstermemesi bu döneme ilişkin işçi hareketlerine dair keskin ifadeler kullanmamız önünde bir engel teşkil etmektedir. Mevcut tarihi kaynaklarda tespit edilen bir takım işçi hareketi ve oluşum da sınırlıdır. Bir cemiyet mahiyeti taşıyan, Osmanlı'da işçilerle ilgili ilk topluluk olarak kabul edilen “Osmanlı Ameleperver Cemiyeti” dönemin bazı aydınları tarafından kurulan bir cemiyet olarak ortaya çıkmıştır.¹¹⁰ 1871'de İstanbul'da kurulan bu cemiyet, işsizlere iş bulmayı ve yoksul işçilere yardım etmeyi amaçlaması bakımından, işçi cemiyetinden daha çok, bir hayır cemiyeti hüviyeti taşımaktadır.¹¹¹ Bununla beraber ilk gerçek işçi örgütü diyebileceğimiz oluşum, 1894-1895 yıllarında, gizli olarak Tophane İşçileri tarafından kurulan Osmanlı Amele Cemiyetidir. Ancak uzun süreli olamamış ve 1895 yılında kapatılmıştır.¹¹²

Modern anlamda ilk Osmanlı işçi hareketi olarak okuyabileceğimiz hareket, ülkeye yeni yeni giren Batı teknolojisi ve makinalarına bir tepki olarak ortaya çıkan “makine kırma” hareketleridir. 1839 yılında Slevne'de Dobrijokeslov'un fabrikasında çalışan

¹⁰⁹ Yıldırım, a.g.e., s.99.

¹¹⁰ Turan Yazgan, “Türkiye’de Sendikal Hareketler,” Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, 1982, s.75.

¹¹¹ Gülmez, a.g.e., s.76.

¹¹² Tüm İktisatçılar Birliği, a.g.e., s.44.

kadın işçiler, işsiz kalma korkusu ile makinelere isyan etmişlerdir.¹¹³ Makina kırılcılığı İşçilerin yeni üretim ilişkilerine verdikleri tepkilerden bir diğeridir. Grevler yanında 20.yüzyılın başına dek bu tür eylemler sürmüştür.¹¹⁴ Makinelere karşı gösterilen bu tutumunun temelinde yatan durum işsiz kalma korkusudur. Bu korkunun ortaya çıkardığı bir gerçek vardır ki, işçinin zorunlu geçim kaynağı olarak veya tek geçim yolu olarak endüstri işçiliğini görmesidir.¹¹⁵ Osmanlı'da işçilerin makine yıkım eylemleri, sanayi devriminin kendini gösterdiği, fabrikaların yeni kurulmaya başlandığı yıllarda ve işçilerin henüz örgütlü olmadığı dönemlerde ortaya çıkmıştır.¹¹⁶ Ancak bu tepki İngiltere toplumunda olduğu gibi bir akım haline gelmemiştir. İngiltere'de 1811-1812'de hareket, endüstride makineleşmeye karşı çıkan ve makine kırılcılık olarak adlandırılan Ludist hareketi bir akım halini almış ve 14 Şubat 1812'de Tezgâh Kırma Yasası çıkarılmıştır. Bu yasaya göre tezgâhların parçalanması bir suçtu ve ölüm cezası getiriliyordu. 18. ve 19.yy. da meydana gelen ayaklanmalarda kilise bir hedefti ve toplum nezdinde geri plana düşmüştü. Kral reformun destekleyicisi olarak ön plandaydı ve destekleniyordu. Ayaklanmalarda işçi hareketleri ve sendikalar oldukça etkindi çünkü kent yoksullarının ve yiyecek sıkıntısı çekenlerin önemli bir bölümü işçilerdi. İşçiler örgütlü bir mücadele içine girmeye başlayınca, İngiltere'de yasal düzenlemelerle örgütlenmeleri Ludist hareketinde olduğu gibi yasaklanmıştır. Ancak bu yasaklara rağmen grev hareketleri devam etmiş ve işçilerin örgütlenmesi hız kazanmıştır.¹¹⁷ Bu örneği vermemizin sebebi Osmanlı toplumunda yaşanan grev hareketlerinin temel hedefinin örgütlenmenin ötesinde ekonomik sebeplerle varlık kazanmasıdır. Osmanlı'da bazı bölgelerde bazı dönemler de sisteme karşı çıkma, hak arama eylemleri gerçekleştirilmiştir. Bu şekilde gerçekleşen birçok grev hareketi mevcuttur. Ancak bu grev hareketleri İngiltere toplumunda olduğu gibi örgütlenme bilinci ve hedefi ile gerçekleştirilmemiştir. Osmanlı'da 1872 ve 1907 tarihleri arasında takriben 50 grev

¹¹³ Oya Sencer, a.g.e., s.69.

¹¹⁴ Güzel, a.g.e., s.61.

¹¹⁵ Sencer, a.g.e., s.90.

¹¹⁶ Güzel, a.g.e., s.63.

¹¹⁷ Gülsüm Tütüncü, "İngiltere ve Türkiye'de Erken Dönem Sendikacılık Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme," Tarih Okulu Dergisi, Sayı XXIII, 2015, ss. 493-539.

tespit edilmiştir.¹¹⁸ 1861 yılında Bursa’da bir fabrika mezarlık üzerine kurulduğu gerekçesiyle ateşe verilmiştir.¹¹⁹ Devletin yaşadığı mali bunalımın artması ile beraber grev hareketlerinde de bir artış yaşanmıştır.¹²⁰ Özellikle 1870’li yılların sonlarında devlete ait fabrikalarda çalışan işçiler arasında ilk işçi hareketleri ve grevlerin patlak vermesinin tek nedeni, ücretlerin çok geç ödenmesi veya hiç ödenmemesiydi. Öyle ki; 1872 yılında, belgelerle tespit edilen ilk grev gerçekleşmiştir. İstanbul’daki tersanelerde çalışan, sayıları 600 kadar olan “Müslüman-Hristiyan” işçi işyerini terk edip, padişaha dilekçe vererek ücret düşüklüğünü protesto etmiştir.¹²¹ Nitekim Beyoğlu Telgrafhanesi işçilerinin 1873’teki Şubat grevi, birikmiş ücretlerin ödenmesi talebi ile ortaya çıkmıştır. Yine 1875’te 6 aylık ödemelerini talep eden 1200 tersane işçisi greve başlamış 1 hafta sonunda 6 haftalık ücretlerinin ödenmesi ile grevi sonlandırmışlardır.¹²² Osmanlı hazinesinin 1875’te resmen iflas etmesi ile bu tür vakalarda artış görülmüştür. 1878 yılının Ekim ayında duvar işçileri, terziler ücret artışı talebi ile greve gitmişlerdir. Burada üzerinde durmak istediğimiz husus işçi hareketi olarak okunabilecek grev ve isyan hareketlerinin temel nedenidir. Nitekim hareketin nedeni, bizi işçi sınıfı hareketlerini anlamaya dair önemli sonuçlara götürecektir. Osmanlı toplumunun gerek dini kültürel oluşumları gerek iktisadi tavrı, İngiltere toplumlarının burjuvayı oluşturan kapitalist sistemine kapalıydı. İngiltere toplumunda grevler burjuvaziye ve kiliseye karşı gerçekleştirilirken, Osmanlı toplumunda grevlerin ortak noktası genel olarak ekonomik nedenlerdir.

1.5.Osmanlı’da Yeni Üretim İlişkileri ve İşçi Sınıfı

¹¹⁸ Güzel, a.g.e., s.85.

¹¹⁹ Mesut Gülmez, a.g.e., s.97.

¹²⁰ Yıldırım, a.g.e., s.209.

¹²¹ Sülker, a.g.e., s.32.

¹²² Sencer, a.g.e., ss.135-136.

Osmanlı'da 1840'lı yıllar, sanayileşmeye yönelik çalışmaların olduğu ve ilk kez devlet eli ile fabrikaların açılmasına çabalanan yıllardır.¹²³ Fabrikaların üretim hayatına girmesi ve sayıca artması, ülkede ücretli işçi çalıştıran merkezi sanayi birimlerinin de artması anlamına gelecektir.¹²⁴ Bu fabrika ve imalathanelerde, ilk sanayi işçilerinin ortaya çıktıkları görülmüştür.¹²⁵ Özellikle 1839 döneminden sonra, İmparatorluk'ta endüstriyel adımların atılması, işçilerin bir kitle niteliği kazanmasına neden olmuştur.¹²⁶ Bu işçi kitlesi, Batı kapitalizmi Osmanlı'da işlettiği demiryolları, maden ocakları gibi kuruluşların iş gücü ihtiyaçlarını, topraksız fakir köylüler ve dükkânlarını kapatmak zorunda kalan zanaatkârlardan karşılamaktaydı.¹²⁷ Osmanlı'nın çalışma hayatını incelediğimizde çeşitli alanlarda güçlü bir işgücünün varlığından söz edebiliriz. Ancak işgücü ile işçi sınıfı yapılanması birbiri ile karıştırılmaması gereken hususlardır.¹²⁸ Osmanlı ekonomisinde toprak üzerindeki tasarrufların ne kadar etkin olduğu, tarımın beraberinde getirdiği üretim ve esnaf erbabının mevcut ticaret yönü bilinmektedir. Ancak genel tabloya baktığımız da çalışan kesimin tercih ettiği alan ekseriyette tarımdır. Ticaret, tarımın beraberinde getirdiği bir iş alanıdır. Devletin kamusal ihtiyaçlardan kaynaklı, köprülerin yapımı, büyük binaların inşası, su kanallarının yapımı gibi ihtiyaç duyulan durumlarda belirli bölgelerden ücret karşılığı işçi istihdam ettiği görülmektedir. Burada devletin işgücüne duymuş olduğu ihtiyacı dikkatimizi çekmektedir.¹²⁹ Ancak bu işçiler mülksüzleşmiş bağımlı çalışanlar değildir. Yukarıda bahsettiğimiz köprü, su kanalı gibi yapıların yapımı süreklilik arz etmemekte ve çok sayıda çalışanın da sürekli işçilik yapmasına değil, mevcut işin bitimine kadar işçilik yapmasında neden olmaktadır. Ücretli işçiliğin yaygınlaşması, sanayinin çalışma hayatına girmesi ve fabrikaların sayılarının artması ile ülkede ücretli işçinin istihdam edebileceği merkezlerin de yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı'da bu gelişimin

¹²³ Güzel, a.g.e., ss.56-57.

¹²⁴ Yıldırım, a.g.e., ss. 14-15.

¹²⁵ Güzel, a.g.e., ss.56-57.

¹²⁶ Sencer, a.g.e., s. 89.

¹²⁷ Şişmanov, a.g.e., s.23.

¹²⁸ Yıldırım, a.g.e., s.24.

¹²⁹ Tabakoğlu, a.g.e.,s.123.

yaşandığı, ücretli çalışanların varlık kazandığı ve fabrikalaşma hareketinin yoğunlaştığı kısımlar Selanik, İstanbul, Bursa ve İzmir gibi bölgelerdir. Bu bölgelerde artan fabrikalaşma beraberinde, fabrika işçilerine geleneksel zanaat sisteminde var olan işçilerin katıldığı ve ücretli çalışan sayısında artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Zanaat sisteminde yer alan usta-kalfa-çırak ilişkisinin ailevi tavrı, fabrikalaşma ile beraber kurumsal ilişkilere evrilmiş ve bu durum çalışma hayatında işveren-işçi oluşumlarının daha net çizgilerle ayrılmasına neden olmuştur.¹³⁰ Bununla beraber esnaf geleneği, Osmanlı'yı "amele" olmaktan uzak tutmuş ve reayanın proleterleşmesine neden olacak bir yoksullaşma olgusunun oluşmasını engellemiştir.¹³¹ Esnaf geleneğinin yanında Osmanlı topraklarının 19.yy. nüfus yoğunluğuna bakıldığında beşerî sermaye açısından ne denli yoksun olduğu görülür. Nüfus yoğunluğunda yaşanan bu yoksunluk, toprak üzerinde mülk hakkını korunmasına ve tarımda emek fazlası oluşmasına engel olur. Bu durum emek açığı oluşmasını ve ücretlerin yüksek olmasını beraberinde getirir.¹³² Osmanlı ekonomisinde sanayi devriminin oluşmamasının sebeplerinden biri de çalışma sektöründe ücretlerin görece yüksekliği gösterilebilir. Sanayileşme süreci Osmanlı ekonomisinde tam manası ile karşılığını bulamamıştır. Bu durum karşısında Batılı anlamda işçi sınıfı oluşumunun da mevcudiyetinden söz etmek mümkün gözükmemektedir.¹³³

Osmanlı sisteminin karşılaştığı birtakım problemler içten içe toplumsal sistemi yıpratmaya başlamıştır. Bu problemler özellikle idari, mali ve askeri alanda görülmekteydi. İdari ve mali problemler iç denetimlerle çözülmeye çalışılırken, askeri alanda yaşanan sorunlar daha farklı yöntemlerle çözülmeye çalışılmıştır. Avrupa ülkelerinin orduları ile yapılan savaşlarda galibiyetini kaybeden Osmanlı çözüm arayışı olarak Avrupa ordularının askeri savaş tekniklerini, savaş araç gereçlerini örnek almayı çözüm yolu olarak görür. Osmanlı'nın geliştirmiş olduğu bu

¹³⁰ Yıldırım, a.g.e.,s.25.

¹³¹ Zafer Toprak, "İktisat Tarihi, Türkiye Tarihi", Türkiye Tarihi, y.y. Sina Akşin, C: III, İstanbul, Cem,2014, ss. 234-236.

¹³² Toprak, "İktisat Tarihi, Türkiye Tarihi (1600-1908) ", ss.235.

¹³³ Tabakoğlu, a.g.e, s.123.

tavır kültürel etkileşimin de kapısını açmıştır. Öyle ki askeri alanda başlayan etkileşim beraberinde kültürel, siyasal, toplumsal olarak da Avrupa'ya yönelmenin ilk adımları olmuştur.¹³⁴

Osmanlı'nın yaşadığı sorunlar karşısında, kendi kültürel dinamiklerinden beslenerek çözüm üretmek yerine, hazır çözüm arayışlarına girmesi temelde yetersiz, başarısız ve geri kalmış hissetmesinin bir göstergesidir diyebiliriz. Cemil Meriç'in ifadesiyle "kendi irfanına itimadını kaybeden Osmanlı" Batı'yı taklit etmek suretiyle bireysel ve toplumsal değişime kapı açmıştır. Bu değişim her şeyden önce İslam medeniyetinin farklı bir kültür ve medeniyetle karşılaşması hatta çatışması olarak görülmüştür. Bu farklılığın oluşturduğu toplumsal gerilimin ana unsurlarını ise "eski" ve "yeni" adı altında geleneksel olan ile modern olanın karşılaşması olarak ifade edebiliriz.¹³⁵

Bu değişimin ilk aşaması modernleşmeyi üstlenen, toplumun seçkinleridir. Modernleşmenin ilk basamağı halkı yönlendirme vazifesini üstlenen elitlerde yani değiştiren aktif unsurlardır. Sonra ki adım ise bu seçkinler ve yerli halk arasında gerçekleşen etkileşimlerdir. Bu etkileşimler içerisinde dinin konumuna baktığımızda Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı modernleşme hareketlerinde, din sosyal hayattan uzaklaştırıldıkça, dinin geride bırakıldığı alanlar laik ilke ve uygulamalarla doldurulmuştur. Dine net olarak ters cephe alınmamış ancak dinin sosyal hayattaki etki alanı daraltılmıştır.¹³⁶ Dinin yaşanma şeklinde meydana gelen değişimler toplumsaldan bireysele doğru bir değişim taşımaktadır. Dinin bireyleşmesi, din karşıtı bir tutumun sonucu değil, toplumun işlevsel anlamda farklılaşmasının ürünüdür.¹³⁷

¹³⁴ Celalettin Vatandaş, "Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi," Düünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, ed. Mehmet Zencirkıran, Bursa, Dora, 2020, s.65.

¹³⁵ Günay, a.g.e.,s.564.

¹³⁶ Vatandaş, a.g.e.,s.90

¹³⁷ Karel Dobbeleere, "Sekülerleşmenin Anlam ve Kapsamı," Çev. Mehmet Süheyl Ünal, Haz. M. Ali Kirman, Çapcıoğlu, İhsan, Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar, ss.68

Toplum ve din arasında yaşanan ilişkilerin karşılıklı olması, din ile sosyal değişme arasında gelişen ilişkiler hususunda başat bir rol oynadığını ifade etmeliyiz. Bu durum sosyal değişme ve din arasındaki ilişkileri ele aldığımız takdirde sosyal değişimin din üzerindeki etkilerinden söz ederken, diğer bir taraftan dinin sosyal değişme süreci içerisindeki rolü üzerinde de durmamızı gerektirmektedir.¹³⁸ Evrimci bakış açısı ile durumu inceleyen yazarların çoğunluğu, bir toplumda dinin gerilememesini ve varlığını sürdürmesini toplumsal ve siyasal anlamda başarısızlık olarak görmektedir. Onlara göre iktisadi gelişme ve toplumsal gelişme hayatın kutsal öğelerden ayrışması ile mümkün olacaktır. Bu bakış aslında seküler tavrın bir versiyonudur. Oysaki durum sanayileşmenin kapıya dayanması ile daha net çizgilere kavuşmuştur. Sanayileşme ile beraber, fabrikaların kurulması, temel geçimi tarım olan köylerde işçi-köylü statüsünün oluşumuna zemin hazırlamıştır. Özellikle Ereğli yöresinin engebeli arazisinde tarım ile geçimini sağlayan ve bilhassa kadınların çalıştığı köy düzeni, fabrikaların açılması ile farklı bir hareketlilikle karşılaşmıştır. Bu yeni işçi-köylü statüsü köyde geçimini sağlamaya çalışan kesimin ortalama gelirinde ciddi bir artış yaşamasına neden olmuştur. Yani mevcut toplumsal yapılarda köklü değişimler yaşanmadan önce, kırsalda bir dönüşüm yaşanmıştır. Köylerde kent tipi ev inşaatlarının başlanması, giyimlerde meydana gelen değişim, geleneksel ilişkilerin dönüşüm yaşanması da gözlemlenen unsurlar arasındadır.¹³⁹ Bölgede yaşanan iktisadi yükseliş karşısında halkın temas ettiği dış unsurların artması, hayatın olağan doğallıktan çıkması köylüler için bir belirsizlik kapısı olmuş ve yeni bir bunalım hali ortaya çıkmıştır. Bu bunalım birtakım arayışları beraberinde getirmiştir. Ve manevi yönelim arayışları, geleneksele yönelme hali ortaya çıkmıştır. Geçmişe yönelik dönüş halinin sebeplerinden biri de Batı'nın hayatlarına girmeden önce, yaşamlarına anlam veren değerlere yeniden kavuşma arzusudur.¹⁴⁰

Yukarıda belirli ölçülerde ifade ettiğimiz durumda ekonomik ilişkilerin, toplumsal değerlerle beraber ilerlemesinin ehemmiyeti bir kez daha dikkatimizi çekmektedir.

¹³⁸ Günay, a.g.e.,s.368.

¹³⁹ Nur Vergin, "Din Toplum ve Siyasal Sistem," İstanbul, Bağlam, 2000, s.47.

¹⁴⁰ Vergin, a.e., s.62.

Bir yapının bünyesinde çatlaklar oluşması o yapının başarısız olduğunu değil aksine canlı olduğunu, sosyal adaptasyon ile ilerlediğini gösterir. Ancak yapıda yaşanan çatlaklar birbirine yabancı olgularla kendisini gösteriyorsa yapının failleri aidiyet duygularında zedelenme yaşama riski ile karşı karşıya kalmışlar demektir. Osmanlı'nın sanayileşme hareketleri karşısında Batılı tarzda gelişim gösterme halinin, mevcut kültürel durum ile sürece uygun ilerleyememesi hali bu duruma örnek gösterilebilir. Yapıda meydana gelen bocalama bireysel ve toplumsal birtakım çatışmalara ve arayışlara kapı açmıştır.

19. yüzyıla giriş ile beraber bilhassa Batı ülkelerinde ortaya çıkan sanayileşme ve şehirleşme süreçleri, toplumların mevcut hayat düzenlerini temelden sarsmıştır. Bu sarsıntı neticesinde toplumsal düzende meydana gelen değişimlerden, sosyal hayatın merkezinde bulunan din de etkilenmiştir.¹⁴¹ Sanayileşme hareketinin üretim biçimleri üzerindeki etkisi sosyo-ekonomik yapıda meydana gelen değişimlerle paralel olarak ilerlemiş olmakla beraber, geleneksel toplum yapısının değişmesine de zemin hazırlamıştır. Geleneksel toplumlarda, toplumsal organizasyonlar, akrabalık sistemine dayanmakla beraber dini sosyo-kültürel faaliyetler ile de iç içedir. Denilebilir ki toplumun kutsalla geliştirdiği ilişki biçimi bağlılık arz etmektedir. Değer normlarını kutsal ile kurmuş olduğu ilişki ile temellendiren geleneksel toplumun kültürü bir bütün oluşturmakla beraber bu kültür, bireylerin bulundukları toplum ile bütünleşmelerini de kolaylaştırabilmektedir. Toplumsalın kutsalla kurmuş olduğu bu ilişki mevcut kültürel değerlerin sürekliliğini de beraberinde getirme potansiyeline sahiptir. Dinin hâkim bir konumda olduğu geleneksel toplumlarda, bireyler arası sosyo-kültürel etkileşimlerde ibadet ve inanç birlikteliği mevcuttur. Bu birliktelik toplumun her tabakasına nüfuz eden bir birlikteliktir.¹⁴² Din bulunduğu toplumda yer edindiği andan itibaren, çeşitli normlar, değerler, tavır ve davranış modelleri üzerinden tesirini göstermektedir.¹⁴³ Toplumun sosyal varlığı ile

¹⁴¹ Ünver Günay, "Modern Sanayi Toplumlarda Din: I," Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: IV, No:3, 1986, s.10.

¹⁴² Günay, a.g.e., ss., 51-52.

¹⁴³ Günay, a.g.e., s.348.

bütünleşen din, toplumu etkilemekle beraber, toplumun sosyal tavrı da dinin sosyal konumu üzerinde bir takım etkilerle kendini göstermektedir. Nitekim sanayileşme ile dinin sosyal oluşumlar üzerinde ki bütünsel tavrı dönüşmüştür. Özellikle din ve sosyo-ekonomik etkileşimlerin failler üzerindeki tesirleri, geleneksel toplum ve modern toplum tanımlamasını, diğer bir ifade ile sanayi öncesi toplum ve sanayi sonrası toplum çizgisinin oluşmasına neden olmuştur. Geleneksel toplumların modern toplumlar vasfını kazanabilmesinin temelinde ekonomik süreçler yer almaktadır.¹⁴⁴ Sosyo-ekonomik gelişme aşamalarından sanayileşme hareketi, modern toplum tanımına uymaya çalışan her toplumun tamamlaması gereken bir aşama olarak gözlemlenebilmektedir. Ancak bu aşamanın toplumsal seviyede yaşanabilmesi için toplumsal zihniyetin, sosyo-kültürel değerlerin de eşlik etmesi elzemdir. Geleneksel toplum yapısında toplumda başat role sahip din kavramının, modern toplum yapısında kutsal-kutsal dışı ayrımı ile bütünselliğinin dönüştürülmesi sonucunda, din kavramı bireylerin özel yaşamlarına has kılınmaya çalışılmıştır. Sanayileşmenin kendiliğinden gerçekleştiği toplumlarda bu dönüşümler doğal süreçlerinde işlerken, sanayileşme oluşum evresini tamamlamadan sanayileşmeye zorlanan toplumlar, kendilerinin gerisinde kalmışlardır.

Sanayileşme ile beraber modernleşme tanımlaması ile kurulan yeni toplumun düzen kuralları, bireyi varlığının merkezine almamakta ancak belirli bir noktada temas etmektedir. Bireyi içine almayan bu düzen kuralları bazı noktalarda bireyle ilgilenir. Geleneksel sosyal kurumlarda ise birey, mesela bir köy topluluğu bireyi bütün olarak kavramakta, nüfuz etmektedir.¹⁴⁵ Bu durumda modern insan sosyal hayatta mevcut toplumsal kurallara değdiği noktalarla görünürlük kazandığı, bireysel alanın sosyal organizasyonlarda çemberin dışında kaldığı düşünülebilir. Bu noktada denilebilir ki geleneksel toplumlarda bireyin sosyal hayatını kapsayan her alanda dini, kültürel vb. değerleri sosyal bütünlük kazanabilmektedir. Sanayileşme ile beraber oluşan bireyselleşme, dini-kültürel değerlerin aktarılması/aktarılamaması hususunda da

¹⁴⁴ Kongar, a.g.e., s.264.

¹⁴⁵ Freyer, a.g.e., s.37.

önemli bir unsurdur. Yeni sosyal düzenin ilgilendiği husus, bütünün bir parçası olan işçinin mevcut sistemle geliştirdiği uyumdur. İnsan bu yeni düzene tam manası ile alınmamıştır. Sosyal düzenin bu değişim bireyin iç dünyasında yeni bir anlam durumu oluşturmuştur. Nitekim geleneksel düzenler bireye mana taşıyan vazifeler verir, belirli hakları bireye has kılar. Bu tavır bireye sağlam bir iç düzen ve huzur verir. Ancak yeni düzende temel amaca ulaşmak adına araçsallaşan bireyin manevi olarak insanlığının bütün hali ile görünürlüğü kısıtlı hale gelmiştir.¹⁴⁶ Böyle bir durumda bireyin dini-kültürel değerlerinin hangi şartlarda görünürlük kazandığı ise bir başka husustur. Bu durumun izahında mevcut dini-kültürel değerleri tek bir çizgide ele alarak, toplumsalla ilişki biçimini sağlıklı kuramayabiliriz ancak dinin dünya karşısında aldığı konumu ve sosyal organizasyonda dini, dünya işlerinden öteye taşıyan, dünyanın dışına çıkaran tavrın ve dini dünya ile içselleştiren tavrın sosyal ilişkilerde ve çalışma hayatında nasıl görüldüğüne değinebilmek belli ölçülerde mümkündür.¹⁴⁷ Dinlerin gerek ibadet gerek riyazet anlayışları çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitlilik arasından bilhassa dinin iktisadi ahlakı etkilediği Kalvinist tavrı ifade ederek işçi yapılanmasını ele almak istiyoruz. Kalvinist yaşam tarzı, inziva hali ile geçirilen bir yaşam değil; tam tersine bireyin konumlandığı mesleğin her dakikasının hakkını vererek, disiplinli bir çalışma ile Tanrı'nın varlığını yüceltmesini destekleyen bir yaşamdır. Temel amaç fiil ve hareket ile Tanrı'yı yüceltmek, servet ve hazdan uzak durmaktır. Kalvinist bakış açısı ile servetin refahını sürmek boş ve savruk bir yaşamdır. Bu düşüncenin yanında metodik ve sürekli bir işte çalışma disiplini aynı zamanda Tanrı'nın karşısında konumunu sağlama almak adına bireyin tutunduğu bir amaç haline gelmiştir. Sürekli bir düzen haline gelen bu durum bir yandan modern burjuvaziye şekillendirirken diğer yandan emekçi tabanı sistemin sürekli unsuru haline getirmekteydi. Kendini Tanrı'ya adayarak eline ne geçtiğini önemsemeyen emekçinin, sistemini kurmak isteyen sanayileşmeye ucuz ve disiplinli insan gücünü sağlama hali bu şekilde varlık

¹⁴⁶ Freyer, a.g.e., s.36.

¹⁴⁷ Sabri Ülgener, "Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı," İstanbul, t.y., s.32

göstermiştir.¹⁴⁸ Patronu ile emekçisi ile koşturulan bu sistem; patronun burjuvaya, emekçinin işçiye evirildiği kapitalist bir sistem halini almıştır. Batı’da şekillenen bu oluşumun Osmanlı toplumunda tam manası ile varlık kazanamamasının altında, sahip olunan zihin yapısının temelinde yer alan dini- kültürel sistemdir.

1.6. Tatil’i Eşgal Kanunu’nun Yürürlüğe Girmesi ve Din-Devlet İlişkisi

İşçi örgütlerine ve grev hareketlerine dair mevcudiyet düşüncesi 1845 yılında kabul edilen Polis Nizamnamesi temel alınarak şekillenmiştir. Öyle ki nizamnamenin 12.maddesi polise, “işini terk eden işçilere ve işçi cemiyetlerine karşı sert tedbirler alma” hakkını vermektedir.¹⁴⁹ Ancak nizamnamenin Fransız yasalarının benzer kanunlarına dayanarak oluşturulmuş olması, işçi hareketinin mevcudiyetinin ötesinde tedbir amaçlı alınan bir kararname olabileceği fikrini vermektedir. Nitekim nizamnameye konulan bu madde, o dönem de usta-çırak ilişkileri dışında çalışan insanların sendika kurduklarını veya kurabileceklerini dikkate alarak, oluşabilecek bu tür cemiyetlere ve grevlere önlem alındığını göstermektedir.¹⁵⁰ Bununla beraber 1863 Maden Nizamnamesi, 1865 Dilaver Paşa Nizamnamesi¹⁵¹ ve 1866 Ereğli Maden-i Hümayun İdaresi Nizamnamesinde de işçilerin grevlerini önleyici maddeler mevcuttur. Bu dönemde işçilerin yapmış olduğu grevler örgütsüz bir şekilde gerçekleşmektedir. İşçilerin dağınıklığı, grev hareketlerinin örgütlenmesini geciktirmektedir. Bu sebeplerle sendikal manada bir çalışma veyahut işçi birliği dikkatimizi çekmemektedir.¹⁵² Mevcut çalışmalar bulunmakla beraber, yeterli seviyede bir savunma sistemi kurulamamıştır.

¹⁴⁸ Ülgener, A.e., ss.48-49.

¹⁴⁹ Lütfü Erişci, “Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi,” Kutulmuş, İstanbul, 1951, s.31.

¹⁵⁰ Yazgan, a.g.e., s. 21.

¹⁵¹ Koç, a.g.e., s.17.

¹⁵² Tüm İktisatçılar Birliği, a.g.e., s.44.

Türk Hukuk Tarihinde önemli bir yeri olan ve bünyesinde çalışma ilişkilerine de yer veren, 1868-1876 tarihleri arasında yayımlanan Mecelle¹⁵³ İşçiyi “nefsini kiraya veren insan” olarak tanımlamaktadır. Mecelle ’de işçilerin çalışma süresi, gün doğumundan gün batımına kadar sürmekte ve işçilerin herhangi bir yasal direnme hakkı bulunmamaktaydı.¹⁵⁴ Artan grevler işçinin ben varım deme şekliydi.

Osmanlı esnafının, usta ve çırakların lonca-esnaf örgütlenmesi ile ilgili rahatsız oldukları padişah fermanlarına karşı veya herhangi bir ekonomik-toplumsal duruma karşı protesto amacı ile kepenklerini indirdikleri biliniyor. Bu tür eylemlere; terk-i hizmet, terk-i eşgal, tatil-i eşgal gibi isimler veriliyordu. Bu tür eylemler modern anlamda grev tanımına tam manası ile uymayabilir. Fakat emekçilerin dönemlerinde yaşadıkları sıkıntılara karşı geliştirdikleri bir yöntem olarak “iş bırakma” eylemi gerçekleştirdikleri gözlemlenebilmektedir.¹⁵⁵ Haklarının, ücretlerinin yetersiz olduğunu düşünen ve bu düşünceyi eylem yolu ile harekete geçiren işçiye karşı, işçiye yeni haklar tanımayan yabancı sermaye işverenleri arasında yaşanan kriz, İttihat ve Terakki’nin işverenden yana tercih yapması ile noktanır. 1908 tarihinde Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun Muvakkat’ın kabul edilmesi ile 1909’da Tatil-i Eşgal Kanunu yürürlüğe girmiştir.¹⁵⁶

Tatil-i Eşgal Yasası, işçi ve işveren arasında bir anlaşmazlık çıktığında greve gitmeden önce, taraflar arasında uzlaşmayı mecburi tutmuştur.¹⁵⁷ Uzlaşma olmaması durumunda grev yolu açılmaktadır. Uzlaşma kuruluna başvurmadan yapılan grevler, kanunsuz grev sayılmıştır.¹⁵⁸ Yani işçi grev yapabilmek için önce bu hakkı kazanma mecburiyetinde tutulmuştur. Hükümetin kontrolünde sesini çıkarabilen bu kesim genel halk huzurunun sağlanması adına kontrol altına alınmıştır. “Osmanlı Sosyalist Fırkası” ve “Ahali Fırkası” isimleriyle açılan ve işçi meselelerine ılımlı bakan iki

¹⁵³ Yazgan, a.g.e., s.35.

¹⁵⁴ Tüm İktisatçılar Birliği, a.g.e., s.42.

¹⁵⁵ Güzel, a.g.e., s.70.

¹⁵⁶ Gülmez, a.g.e., ss.82-83.

¹⁵⁷ Yazıcı, a.g.e., s.83.

¹⁵⁸ Yazgan, a.g.e., s.39.

parti İttihat ve Terakki tarafından kapatılmıştır.¹⁵⁹ Bahsi geçen kanunun yürürlüğe girmesi hususunda 31 Mart olayları da oldukça etkilidir. İlan edilen sıkıyönetim ve Mebusan Meclisinin aldığı kararlar neticesinde bu kanun için, işçi hareketlerini ve örgütlenmeyi kapsamlı bir şekilde kısıtlayan ilk grev kanunu denilebilir.¹⁶⁰

I.Meşrûtiyet, Sultan Abdülhamit dönemi, II. Meşrûtiyet ve sonrasında hazırlanan Tatil-i Eşgal Kanunu, Osmanlı toplum yapısının Sosyo-kültürel sisteminde yaşanan krizlerin ve yıkımın göstergelerindendir. Yaşanan krizler ve toplumsal huzursuzluk çıkarılan kanunlara rağmen işçi hareketinin önünü kapatamamıştır. Kaos ortamı dağınık bir yığın olan işçilerin, birlik olma bilincini kazandırmaya başlamıştır. Bu bilinç siyasi etkilerden ziyade işçilerin özlerinden gelen bir birliktelik duygusu neticesinde kendini göstermiştir. Bireysel yaşanan ancak ortak olan sıkıntılar, beraberlik bilincinin doğumuna neden olmuştur. Bu durumu 1908 hareketinden sonra daha rahat görebilmekteyiz. Tatil-i Eşgal Kanunu'na rağmen dayanışma içinde haklarını savunmaya çalışan işçi kesimi mevcuttur. Bilhassa bu dönem sayıları 3200'e yakın Selanik tütün işçisinin sınıfsal yapıya sahip bir sendika kurma çabası içinde olduğu görülmektedir.¹⁶¹Bu çabalar her ne kadar varlığını korusa da işçilerin haklarını koruyacak bir yasa henüz yürürlüğe girmemiştir.

1908-1918 tarihleri arasındaki dönem, toplumun büyük kısmının değişimler yaşamasının sonucu olarak, din-devlet ilişkilerinin gözden geçirildiği bir dönem olmuştur. Özellikle 1905-1908 tarihleri arasında devletin temeli Müslüman ümmeti olarak değil, Türk halkının oluşturduğu “millet” kavramı ile ifadelendirilmeye çalışılmıştır. Millet kelimesi önceleri Müslümanlar dışında olan halklar için kullanılmaktaydı. Şimdi ise bu terim dinsel anlamında çıkarılarak Hristiyan ve Musevi topluluklarından olmayan Türk halkının bütünlüğü için de kullanılmaya başlanacaktır. 1908-1918 arasındaki aşama, toplumdan yaşanan değişimlerin etkileri ile, din-devlet ilişkileri sorunlarının yanı sıra ulus-devlet ilişkileri sorununa dayalı

¹⁵⁹ Sülker, a.g.e., s.85.

¹⁶⁰ Tüm İktisatçılar Birliği, a.g.e., s.47.

¹⁶¹ Tüm İktisatçılar Birliği, a.g.e., s.49.

siyasal ekifmeler dönemi olmuştur. Bu sorunların beraberinde geleceğin toplum yapısının nasıl şekilleneceği, kültürel değerlerinin ne olacağı hususunda da bocamalar yaşanmıştır.¹⁶² Osmanlı toplumunun modern manada bir Türk toplumu formunu alması 18.yüzyılda başlamıştır diyebiliriz. Küçük küçük sosyal oluşumlardan meydana gelen eski Osmanlı topluluğunun, milli topluluk halini alması kendine has bir özellik taşımaktadır. Bu milli oluşum, tarihi-kültürel köklere sahip birçok ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerden etkilenerek her daim kendine has Türk-Müslüman-Osmanlı karakterini kaybetmemiştir.¹⁶³ Türk toplumunun terekesinde bylesı gl kültürel bağların olması Batılı anlamda sanayileşme örüntüsünün tam manası ile oluşmamasında ve bu da beraberinde Batılı işçi sınıfı oluşumuna zemin hazırlayacak etmenlerin gerekleşememesine neden olmuştur. Denilebilir ki çalışma hayatını şekillendiren kültürel faktörler, iş gücünü aktif bir şekilde kullanan faili, belirli bir çizgide taşımakta ve kendilik unsurunun yitmesine engel olmaktadır. Cumhuriyet Türkiye’si, Osmanlı’nın “kendilik” hali ile temeli atılan toplumsal bir oluşumdur. Bu “kendilik” hali, dini-kültürel-geleneksel değerlerin muhafaza edilmesi veyahut şartlara adapte olarak varlıklarını sürdürebilmeleri olarak da ifade edilebilir.

¹⁶² Berkes, a.g.e., s.69.

¹⁶³ Kemal Karpat, “Kısa Türkiye Tarihi,” Timaş, İstanbul, 2019, s.104.

BÖLÜM II

CUMHURİYET DÖNEMİ İŞÇİ SINIFI HAREKETLERİ,

TOPLUMSAL YAPI VE DİN

Osmanlı döneminin evrelerinde canlı bir düşünce yaşamı kendini göstermiştir. Özellikle meşrutiyet döneminde gerek yayınlanan dergiler gerek ortaya çıkan akımlar bir sonraki dönemin öncüsü niteliğindedir. Bu anlamda Türkiye’de şekillenen çağdaş düşüncenin temel belirleyicisi tarihsel birikimle beraber, İslam dini ile yaşanan etkileşimlerdir. Ancak bu birikim ve dini konumlama aynı zamanda farklılaşmanın yaşandığı temel düzlemdir.¹⁶⁴ Nitekim bu dönemi diğer dönemlerden ayıran en temel özellik ana hatlarıyla, geleneksel İslam-Osmanlı temeli yerine ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesinin yer almasıdır.¹⁶⁵ Türk siyasal yapısı, Osmanlı İmparatorluğu’na tepki olarak gözüktür. Ancak bu tepki içinde bile Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçen devamlılıklar vardır. Bu devamlılıkların sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi adına özellikle Osmanlı toplum yapısı ve çalışma hayatı üzerinde durmaya çalıştık. Araştırmamızın bu kısmında Osmanlı toplum yapısını inşa eden kültürel değerlerin dini değerlerle kurmuş olduğu kuvvetli ilişki oldukça önem arz etmektedir. Nitekim çalışma konumuz olan işçi sınıfı oluşumlarının yapılanma şekilleri, Batı’da şekillenen işçi sınıfı oluşumları ile temel farklılıklar arz etmektedir. Bu temel farklılıkların en önemli sebebi olarak Batı’nın toplumsal yapısının şekillendiren “sınıf” yaklaşımı ve ekonominin tekelleşmesine imkân sağlayan oluşumların

¹⁶⁴ Lütü Sunar, “Çağdaş Türk Düşüncesinin Temel Meseleleri,” Ed. Lütü Sunar, Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce, C: I, s.21.

¹⁶⁵ Niyazi Berkes, “Türkiye’de Çağdaşlaşma,” İstanbul, Yapı Kredi, 2022, s.522.

varlığıdır diyebiliriz. Cumhuriyet Türkiye'si Osmanlı toplum yapısından çok önemli ögeleri devir almıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı'nın egemenlik kaynağı olarak kabul görülen geleneksel dini tavır, Cumhuriyet döneminde yerini halk egemenliği kavramına bırakmıştır. Cumhuriyet Türkiye'sinin egemenlik kaynağını halk kaynağına doğru kaydırması sonucunda yeni devlet, imparatorluktan siyasal olarak farklılaşmıştır. Ancak yaşanan bu farklılaşmaya rağmen Cumhuriyet'in en temel belirleyicilerinden biri Osmanlı toplumsal yapısı olmuştur.¹⁶⁶ Hemen her toplumda veya toplumsal oluşumlarda şekillenen kimlik kategorileri ile dinî inançlar, değerler ve normlar arasında yakın ilişkiler bulunduğu söylenebilmektedir. Öyle ki bir toplumun ve kültürün değerlerinin üretiminde ve aktarılmasında dinin, çok önemli fonksiyonlar üstlendiği görülmektedir. Sosyo-kültürel sistemlerin şekillendiği bir ortamda din, kişisel değerlerin temel kaynağını oluşturmaktadır.¹⁶⁷ Ancak Cumhuriyet modernleşmesinde dinin toplumsal konumundan daha önemli görülen kavram, modernleşme olarak kendini göstermiş, dinin sadece ihtiyaç hâsıl olduğunda kullanılabilecek bir çözüm olduğu ifade edilmiştir. Modernliğin teminatlarından belki de en etkin olan laiklik ilkesi ile dinin siyasi durumlardan uzaklaştırılması hedeflenirken, sekülerlik ile de toplumsal hayattan uzaklaştırılması hedeflenmiştir.¹⁶⁸ Modern sanayi kültürünün din üzerindeki etkileri, günümüz toplumlarında görülmektedir. Modernleşme oluşumu, Batı toplumlarından başlayarak oradan diğer toplumları etkilemiştir. Toplumun yaşadığı bu etkileşimler bireylerin din ile ilişkilerinde de bazı değişimler yaşamasına neden olmuştur.¹⁶⁹ Ancak Türk toplum kültürü dini, spesifik dini inanç veya ibadetler ile ilgili davranışların yanı sıra aile, siyaset, iktisat, ahlak gibi birçok toplumsal kurumlar ile etkileşim halinde yaşamaktadır. Türk toplumunda modernleşmenin önemli sonuçlarından biri, toplumsal iş bölümü, toplumsal farklılaşma süreçlerine paralel olarak, dinin farklı kurum ve sosyal alanlar üzerinde mevcut etkisinin eskiye oranla azalması olarak

¹⁶⁶ Kongar, a.g.e., s.348.

¹⁶⁷ Ali Coşkun, "Din ve Kimlik," M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, No: 24, 2003, s. 2.

¹⁶⁸ Necdet Subaşı, "Türkiye'de Dini Düşüncenin Üretimi," Ed. Lütfi Sunar, Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce, C: I, s.150.

¹⁶⁹ Günay, a.g.e., s.375.

görülebılır. Ancak toplumsal kurumlar ve din arasındaki etkileşim derinden de olsa devam etmiştir.¹⁷⁰ Ve bu etkileşim Türk toplumunda meydana gelen değışimler de etkinliğini muhafaza etmiştir. Öyle ki din, bireylerin değır yargıları, davranış biçimlerini etkilemeye ve toplumsalı kontrol işlevini sürdürmektedir. Bu gelişmelerin beraberinde siyasal alanda yaşanan etkileşimler, çalışma hayatının oluşumunda ve çalışanların sosyal alanda var oluş şekilleri ile ilgilenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı yönetimine ve sistemine karşı tavır almış gibi gözükse dahi bünyesinde Osmanlı yönetimine ait etkiler mevcuttur. Bu etkilerin beraberinde Osmanlı'nın “dinsel-geleneksel” temelli yönetim usulü, Cumhuriyet ile beraber “halk egemenliği” kavramı ile yer değışirmiştir. Bu değışim halini Cumhuriyet döneminde çabalanan “batılılaşma” hareketi olarak da okuyabilmemiz mümkündür.¹⁷¹

1923’de ilan edilen Cumhuriyet ile beraber 1924 anayasası kapsamında dernek kurma özgürlüğü güvence altına alındı. Bu özgürlük neticesinde İstanbul Amele Birliğı, İşçi Tesanüt ve Teavün Cemiyeti gibi örgütler kuruldu. Ancak güçlü bir kadro kurulamamış ve birlikte hareket edebilme noktasında başarılı olunamamıştır.¹⁷² 1924 yılında İstanbul Sendikalar Birliğı olan “Amele Teali”, sosyalistlerin öncülük etmesi ile kuruldu. Hükümetin örgütten rahatsız olması neticesinde, 1 Mayıs’ta broşür dağıtılması bahane edilmiş ve örgüt kapatılmıştır. 1925’de ilan edilen Takrir-i Sükûn kanunu ile örgütlenme, dernek kurma ve her türlü grev yasaklanmıştır. Polisin desteğı ile “Amele Teali” cemiyeti, “İstanbul İşçi Yardımlaşma Birliğı” ismi ile yeniden kurulmuştur. Örgütün 1925’de İş Kanunu tasarısını görüşmekte olan meclise sunduğı istekler, bazı hakları elde etme adına önemli bir adımdır. Bu istekler içinde, “özel kişilerle sözleşme yapılmasının yasaklanması, sendikaların tanınması 46 saatlik iş haftası ve anneliğın korunması gibi maddeler yer almaktaydı. İş Kanunu tasarısı 1936’da kabul edilmiş ve 1937’de yürürlüğe girmiştir.¹⁷³ İş Kanunu ile Türkiye’de ilk defa hem toplumsal hem de bireysel olarak, çalışma ilişkileri bütünlük içinde

¹⁷⁰ Günay, a.g.e., s.611.

¹⁷¹ Korgan, a.g.e., s.348.

¹⁷² Kemal Sülker, “Türkiye Sendikacılık Tarihi,” İstanbul, Türkiye Sosyal Tarih Araştırmalar Vakfı, 2004, s.43.

¹⁷³ Tüm İktisatçılar Birliğı, a.g.e., ss. 71-74.

düzenlenmiştir ancak bu kanun da grev haklarını kısıtlıyordu. Devlet belirleyici olurken, işçi ve işveren arka plana atılıyordu.¹⁷⁴1938’de yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu ise, sınıf esasına dayalı derneklerin kurulmasını yasaklamıştı.¹⁷⁵ Genel tabloya baktığımız zaman Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyetin ilanına ve Cumhuriyet döneminin siyasi-sosyal oluşumlarından günümüze işçi-işveren ilişkileri, örgütlenme çabaları ve çalışmaları birikimsel olarak gelmiştir. Osmanlı Devleti’nin özellikle son yıllarında değişen üretim ilişkileri, çalışma koşulları ve yaşadığı buhran karşısında her ne kadar önlem almaya çalışsa da uyum sağlama noktasında yetersiz kaldığı gözlemlenmiştir. Cumhuriyet döneminde ise hükümetin işçi hareketlerine ve örgütlenmelerine karşı yasaklayıcı ve kısıtlayıcı bir tavır geliştirdiği görülmektedir. Bu yasaklayıcı tavır bazı gelişmeler neticesinde bir takım anayasal düzenlemelerle, özellikle sendikalaşma hususu ile ilgili tanınan bazı haklarla kısmen ortadan kalkmıştır.

Cumhuriyet Türkiye’sine dair söylememiz gereken önemli bir husus ise yukarıda da bahsedildiği üzere Osmanlı’dan miras alınan kültürel değerlerin işlevselliğine dair oluşumlardır. Karakışla’nın da ifade ettiği üzere her ne kadar Batı dünyasından gelen rekabet geleneksel Osmanlı üretim biçimlerini ve çalışma ilişkilerini değiştirme yönünde görünse bile Osmanlı ekonomisinin geleneksel üretim yapılarını yıkamamış, Batı tarzı işçi sınıflanmasını oluşturamamıştır.¹⁷⁶ Cumhuriyet Türkiye’sinde Batılı anlamda işçi sınıfı hareketi oluşamamasının nedenleri arasında iktisadi uygulamalar olduğu kadar Lütüfî Bergen’in de üzerinde durduğu ve Anadolu’dan Osmanlı’ya, Osmanlı’dan Türkiye’ye miras kalan ahi teşkilatları yer almaktadır. Öyle ki bu oluşumlar din ile kültürün iç içe geçtiği geleneksel değerlerden beslenerek oluşmuş ve günümüz Türkiye’sine kadar gelmiştir. Burada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus; Osmanlı toplumlarında ve Cumhuriyet Türkiye’sinde, mevcut toplumsal değerler ile dini-kültürel değerlerin birbirleriyle iç içe geçtiği ve bu değerler birlikteliğinin Batılı anlamda işçi sınıfı hareketi oluşumu önünde kalkan işlevi

¹⁷⁴ Makal, a.g.e., ss.215-216.

¹⁷⁵ Tüm İktisatçılar Birliği, a.g.e., s.74.

¹⁷⁶ Karakışla, a.g.e., s.96.

gördüğüdür. Ancak bu durum işçi oluşumu yok demek değildir. Nitekim Osmanlı çalışma hayatını ve iş ilişkilerini ele aldığımız birinci bölümde birçok işçi oluşumu okuyucuya sunulmuştur. Ancak bu işçi oluşumlarının Batılı anlamda işçi sınıf bilinci ve ideolojisine sahip olmadığı bilakis Osmanlı dini-kültürel değerler ile varlıklarını ikame ettikleri araştırma sonuçlarımız arasındadır. Osmanlı toplum yapısını ve çalışma ilişkilerini şekillendiren bu geleneksel tavrın Cumhuriyet Türkiye’inde görünürlüğünü ve işçi oluşumlarının, hareketlerinin Osmanlı’dan miras kalan dini-kültürel değerler ile etkileşimini anlamlandırabilmek adına araştırmalara başladığımız da ise kaynak ve veri yetersizliği ile karşılaştık.

2.1.Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçiş, İşçi Sınıfı Hareketleri ve Din

Türk toplum yapısını analiz etmeye çalışan bilim insanları, yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye’sinin laik reformlarının önemini belirtmişlerdir. Bu durum 1950’ler sonrası İslam’ın yeniden yükselişe geçmesi ile tersine bir hal almıştır. Türk halkında derin dini duygular söz konusu olmaya başlamıştır.¹⁷⁷ Çağdaş Türkiye’nin yaşamış olduğu bu süreçleri sağlıklı değerlendirebilmek adına Osmanlı’nın ilk dönemlerinden itibaren bilhassa iktisadi ve din ilişkilerin toplumsal tezahürlerini incelemeye ve bu tezahürlerin çalışma hayatına yansıma biçimlerini değerlendirmeye çalıştık. Tek parti dönemi; batılılaşma, sanayileşme, kültürel dönüşüm, laik rejim ve ulus devlet gibi kavramların siyasal ve toplumsal bağlamda kendini gösterdiği bir dönemdir. Tek parti rejiminin hedeflerinden biri dini bireysel bir unsur haline getirmek ve toplumun dini kimliğini, ulusal kimliğe dönüştürmektir.¹⁷⁸ Cumhuriyet Halk Partisi’nin sosyal sınıflarla ilişkisini anlamlandırabilmek, partinin “halkçılık” ilkesine ve bu ilkenin

¹⁷⁷ Mardin, a.g.e., s.113.

¹⁷⁸ Yusuf Alper, “Cumhuriyetten Günümüze Türk Sosyal Güvenlik Sistemi: Yeni Sistem, Yeni Beklentiler,” Düünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, ed. Mehmet Zencirkıran, Bursa, Dora, 2020, s.226.

yapıtaşını oluşturan “dayanışma” kavramına bakışını kavramak ile mümkündür. Öyle ki bu bakış, sınıf mücadelelerini, toplumsal sınıfların varlığını reddetmekte ve toplumun doğal bir bütün olduğunu kabul etmektedir. Bu bütünün temsilcisi ise CHP’dir. Parti’nin bu bakış açısı, işçi sınıfına ve işçi sorunlarına bakışında da belirleyici olmuştur. Aslında 1920’li yıllarda ciddi bir işçi sınıfı oluşumu da göze çarpmamaktadır. Dünya ekonomisinin gelişim gösterdiği 1920’li yıllar da tarım politikasını destekleyen, tarım ürünlerinin ihracatına dayanan yeni rejim etkindir.¹⁷⁹ Ancak 1930’lu yıllarda siyasi, iktisadi ve doğal olarak toplumsal çalışma ilişkilerinde değişimler mevcuttur. Tek parti yönetiminin giderek katılaştığı ve 1938 Cemiyetler Kanunu ile CHP dışında siyasal parti kurulamaması dönemin ve sürecin anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir.¹⁸⁰

Dönemin siyasi tavrı, toplumsal hareketlerin seyrini ciddi oranda etkileyen bir oluşumdur. Yönetimin yeni toplumsal oluşumlara adapte olamaması, iktidar gücünü elden kaybetme korkusu yaşamasına ve yasaklayıcı önlemler almasına neden olmuştur. Her zaman tek tip toprağın sürümü ve kontrolü daha kolaydır. Toprak tiplerinin çeşitlenmesini tehdit olarak algılayan çiftçi kendi yöntemleri ile toprağı ehlileştirmeye, eski düzenine döndürmeye çalışsa dahi toprak bir kere değişmiştir. Bundan sonra zorlamak iktidarı güçlendirmekten ziyade verim azlığına neden olacaktır. Cemiyetler Kanunu’nun 1946 yılında değiştirilmesi ile sınıf esasına dayalı kuruluşların kurulmasının önündeki engeller kalkmış, bu durumla birlikte siyasi ve mesleki çalışmalarda artış görülmüştür.¹⁸¹

1950 yılında CHP’nin iktidardan düşmesi, mecliste bürokrat sayısının da düşüşünü beraberinde getirmiştir. Bürokratik tekelcilik yerini çoğulcu bir anlayışa bırakmıştır.¹⁸² 1950’li yıllar, dönem olarak iktisadi süreçlerin toplumsal hareketliliği etkilediği ve yönlendirdiği yıllardır. Özellikle kırdan kente göç hareketinin

¹⁷⁹ Sungur Savran, vd., a.g.e., s.319.

¹⁸⁰ Makal, a.g.e., s.214.

¹⁸¹ Sülker, a.g.e., s.55.

¹⁸² Muhittin Tataroğlu, “Cumhuriyetten Günümüze Türk Bürokrasisi,” Düünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, ed. Mehmet Zencirkıran, Bursa, Dora, 2020, s.173.

beraberinde getirdiği şehirleşme oluşumu, ekonomik, sosyal ve kültürel birtakım sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böyle bir durum söz konusu iken CHP'nin uygulamış olduğu politikalar, toplumun bazı kesimlerinde görünür ve görünmez tepkiler oluşmasına neden olmuştur. Özellikle dini-kültürel hayatı refah içerisinde yaşama, işçi tanımlanması ile köyden şehre gelen bireylerin temel ihtiyaçlarına çözüm arayışları gibi toplumsal gerçekler; katı ve tepeden inme politikalarla yerine getirilmesi mümkün olmayan arayışlar olarak kalacaktır. Nitekim Demokrat Partiye yönelişin temelinde bu arayışlar büyük yer tutmaktadır.

1946 yılında çok partili hayata geçiş yapan Türkiye, yirmi yedi yıl iktidarda olan Cumhuriyet Halk Parti'sine yönelik yapılan birtakım suçlamalar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu suçlamalardan en belirginini, Müslümanların bu dönemde özgür bir şekilde ibadet edemedikleri hakkında oluşan suçlamadır. DP ibadetin özgürce gerçekleştirileceği önerilerle beraber siyasi arenada görünürlüğünü belirginleştirmiştir.¹⁸³

Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklik ile beraber Türkiye'de demokratikleşme adına bazı adımlar atılmış oldu. Bu sürece birde kısıtlı olsa da sanayileşme hareketi ve kentleşme oluşumu eklenmiştir. Bu koşullar sendikal ve siyasi çalışmaların önünü açmış, işçi örgütlenmeleri canlılık kazanmıştır.¹⁸⁴ 1950 tarihinden itibaren makineleşmenin sonucu olarak tarım işçileri ve toprağı az olan köylüler şehirlere göç etmeye başlamışlardır. Şehirlerde sanayileşme hali ve inşaat çalışmalarının artması, iş gücüne duyulan ihtiyacı artırmış ve köy nüfusunun bir kısmı şehirlere gelmeye başlamıştır.¹⁸⁵ Siyasi arenada kendini gösteren yeni partiler, işçi ve köylü kesimini kendi taraflarına çekebilmek için bu kesimlerin temsilcisiymiş gibi tavırlarda bulunmuşlardır.¹⁸⁶ 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurulması ile CHP iktidarından bunalan ciddi bir kesim, özellikle işçi kesimi DP'nin safında yer almaya başlamıştır. Bu tepki işçi hareketinin siyasi bir tavır aldığıının göstergelerinden

¹⁸³ Mardin, a.g.e., s.130.

¹⁸⁴ Güzel, a.g.e., s.111.

¹⁸⁵ Karpat, a.g.e., s.172.

¹⁸⁶ Şişmanov, a.g.e., s.148.

sayılabilir. DP'nin işçi kesimi ile irtibatını gören bazı politikacılar işçi kesimini taraflarına çekebilmek için işçileri hedef alan siyasi parti kurma yoluna gittiler.¹⁸⁷ Ancak işçi kesimi DP'yi desteklemeye devam etti. CHP iktidarının sendikalar üzerindeki yasaklayıcı tavrı işçi kesiminin DP'ye yönelmesine neden olmuştur. Bu yönelmenin arka planının da DP'nin tanımış olduğu grev hakkı ve diğer bazı vaatleri de yer almaktadır.¹⁸⁸

DP iktidarı her ne kadar sol akımlara karşı bir tavır geliştirmiş olsa dahi eski sosyal-kültürel, ekonomik yapıyı etkileyerek, “modernite”, “laiklik” gibi kavramlara yeni boyutlar eklemiştir. Yani Türkiye siyasi tarihinde yeni bir dönemin açılmasına vesile olmuştur. Aslında bu gelişmelerin yaşanmasındaki temel olay yeni bir orta sınıfın varlık kazanması ve gittikçe güçlenerek siyasi iktidarda yerini almasıdır. Müslüman orta sınıf gücünü tarımdan ve özel mülkiyetin, dış ticarete ve Pazar alanında genişlemesinden almaktadır. Osmanlı'da devletle iş birliği yapan; emrinde çalışan geleneksel bir orta sınıf mevcuttu. Dine, tarihe, geleneksel kültüre dayalı bu orta sınıf karşısında kapitalist kültürlü ticari bir orta sınıf vardır.¹⁸⁹ İktidara gelen DP, dini pratiklerin gerçekleştirilebilmesi yönün ile açık bir tutum sergilemiştir. Bu resmi tavır karşısında dini hayat canlanmaya başlamıştır. Bu durum milliyetçilik anlayışının İslam ile uyumlu olacak formda yeniden tanımlanmasını da beraberinde getirmiştir.¹⁹⁰ Bununla beraber DP, dine toplumda yer tanıma eğilim gösterecek faaliyetlerde bulunmuş, okullarda din derslerinin verilmesi, imam hatip kurslarının açılmasına izin verilmesi gibi etkinliklerle bu faaliyetleri pekiştirmiştir.¹⁹¹ DP'nin geliştirmiş olduğu bu faaliyetlerin, toplumda bir karşılık bulması, aynı zamanda toplumsalın bu tavra ihtiyaç duyduğunun da göstergesidir diyebiliriz. Bunun ötesinde gerek tek partili dönem gerek çok partili dönem sürecinde işçi oluşumlarının/hareketlerinin dini-kültürel değerler ile etkileşimine dair

¹⁸⁷ Sülker, a.g.e., s.56.

¹⁸⁸ Tüm İktisatçılar Birliği, a.g.e., s.104.

¹⁸⁹ Karpat, a.g.e., s.180.

¹⁹⁰ Vahdettin Işık, “Türkiye’de İslamcılığı Yeniden Düşünmek,” Ed. Lütfi Sunar, Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce, C: I, s.205.

¹⁹¹ Mardin, a.g.e., s.29.

değerlendirmelerin yapıldığı, kaynak teşkil edecek bir çalışma bulunamamıştır. Bu sebepten ötürü dönemin siyasi tavır ve uygulamaları araştırılarak, tercih edilen partinin değerleri ile toplum değerlerinin perspektifi yorumlanmaya çalışılmış ancak işçi sınıfı oluşumları ile dini-kültürel değerlerin etkileşimi veri yetersizliğinden aktarılamamıştır.

2.3. İşçi ve İşveren Sendikaları Hakkında Kanun

Sanayi inkılabı olarak bilinen dönemde, küçük işletmeler ve usta-çırak-kalfa sisteminden, işçi işveren ilişkilerinin ortaya çıktığı büyük işletmeler sistemine geçilmiştir. Bu büyük işletmelerin doğal sonucu olarak “sendika” ihtiyacı ortaya çıkmıştır.¹⁹² Sendika ihtiyacını doğuran diğer bir sebep ise Türkiye’nin bünyesinde kurulan yabancı sermayenin “Türlere” karşı uyguladığı ayrımcı politikadır. Bu hususla ilgili Oya Sencer’in çalışmasında ele aldığı örnek, yaşatılan ırk ayrımının kendi ülkemizde bize karşı uygulandığı boyutu resmetmektedir öyle ki yabancı işçi ile aynı ücreti talep eden grev hareketleri, “Fransız amelesini örnek gösteriyorsanız onlar adamdır.” cümlesi kurularak reddedilmiştir.¹⁹³ Diğer bir örnek ise 1890 tarihine kadar Anadolu-Osmanlı demiryolları genel idaresini yürüten Von Gulman’ın, yerli işçi bir lokma kuru ekmek, iki çürük zeytin ile geçinebilir görüşünü uygulamaya geçirmesidir.¹⁹⁴ Herhangi bir yasanın veya kuruluşun koruması, desteği altında olmadan çalışma hayatlarını ikame etmeye çalışan işçi kesiminin varlığına rağmen, 1936’da kabul edilen İş Yasası ve 1938’de kabul edilen Denekler Yasası sendika kurulmasını yasakladı. Bu yasaklar 1947’de 5018 Sayılı İşçi, İşveren Sendikaları ve Sendikaları Birlikleri Yasasının kabulü ile kaldırıldı.¹⁹⁵ 5018 Sayılı kanun, Türkiye’de çıkarılan ilk sendikacılık kanunudur.¹⁹⁶ İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkındaki Yasa her ne kadar sendikaların siyasetten uzak

¹⁹² Yazgan, a.g.e., s.12.

¹⁹³ Sencer, a.g.e., s.26.

¹⁹⁴ Yazgan, a.g.e., s.26.

¹⁹⁵ Sülker, a.g.e., s.80.

¹⁹⁶ Yazgan, a.g.e., s.52.

kalmasını sağlamaya çalışsa da siyasi partiler sendikaları taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Sendika kurma noktasında korkuların ve şüphelerin olduğu bir süreçte, işçilerin gizli bir şekilde örgüt kurmalarını önleyebilmek için parti bir İşçi Bürosu oluşturuldu. İstanbul'da ilk işçi sendikaları bu şekilde kurulmuştur.¹⁹⁷ Özellikle 1947-1950 yılları arasında CHP ilk sendikaların kurulmasını maddi ve manevi olarak desteklemiştir 1950 yılında iktidarın DP'ye geçmesi ile beraber 1960'a kadar sendikalarla kalıcı ilişkiler kurulduğu görülmüştür. DP'nin 1950 seçim öncesi işçi hareketi ile ilgili görüşlerinin bu duruma etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki DP grevin bir hak olduğunu kabul etmekle siyasi bir yön taşımaması gerektiğini de vurgulamıştır.¹⁹⁸ Bu perspektiften baktığımız zaman sendikal faaliyetlerin siyasi bir otorite altına girmekten ziyade, var oldukları toplumda iktidar tarafından varlıklarının kabul edildiği ve baskılanmadığı bir oluşumu tercih ettikleri görülmektedir. Böyle bir ortamda, gelişim süreçleri doğal seyrinde olmakla beraber daha da verimli olmuştur. Nitekim 1952'de kurulan TÜRK-İŞ bunun bir sonucudur.

TÜRK-İŞ birçok sendikal faaliyet için Amerika tipi uzlaşmacı sendikacılığın belirleyicisi olmuştur. Bu isimle anılmasının nedeni ise Türk-İş'in kurulmasında ABD sendikacılarının özel katkılarının bulunmasıdır.¹⁹⁹ Türk-İş'in uluslararası yönde girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Sendikal faaliyetlerin oluşumları yanında, sanayileşme ve kentleşme süreçleri de paralel ilerlemektedir. Sanayileşmenin sonuçlarından biri olan kentleşme aynı zamanda sendika ihtiyacının nedenidir. 1846-1961 yılları sürecinde artık sendikacılık oluşumundan bahsedilebilmekteydi ancak bu oluşum Batılı manada bir muhtevaya sahip değildi. Grev hakkının bulunmadığı, koalisyon hakkının kullanılmadığı bu dönemde sendikal faaliyetlerin ferdi seviyede kaldığını söylemek mümkündür.²⁰⁰

¹⁹⁷ Sülker, a.g.e., s.88.

¹⁹⁸ Güzel, a.g.e., s.113.

¹⁹⁹ Güzel, a.g.e., s.113.

²⁰⁰ Orhan Tuna, Sosyal Siyaset, Filiz, İstanbul, 1991, s.108.

2.4. 1961 Anayasası ve İşçi Sınıfı Hareketi

27 Mayıs askeri darbe, DP iktidarının sonu olmuştur. Bu darbe ile beraber bir kırılma yaşanmış ve Türkiye yeni bir döneme girmiştir. Türkiye'nin sosyo-kültürel sisteminde sanayileşmenin hız kazanması, kentleşmenin artması, işsizlik olgusunun oluşması gibi toplumun temel sistemlerini etkileyen değişim ve dönüşümler eski ve yeni söylem çatışmalarının da doğal nedeni olmuşlardır. 1960 Askeri Darbesi bir yönüyle de bu çatışmalara müdahale etmiştir. DP döneminde Türk işçi hareketinin ivme kazandığı bilinmektedir. Ancak bu ivme, dönemin siyasal tavrından kaynaklı olarak siyasi bir veçhe almıştır.²⁰¹

Türk işçi hareketi Osmanlı döneminden Yeni Türkiye dönemine kadar belirli eşikleri atlamıştır. İşçi kesimi kendi varlığını fark edip bu farkındalık üzerinden sosyal haklarını aramış, hukuksal ve anayasal bağlamda bazı hakları özellikle grev hakkını elde etmeye çalışmışlardır. 1961 Anayasası ile beraber işçilerin kazanamadıkları grev hakkı, yasal süreçle yürürlüğe girmiştir. Bu kırılma ile beraber işçi hareketi için yeni bir dönem başlamıştır. 1961 Anayasa'sının 41.maddesinde iktisadi ve sosyal hayatın adaletle yönetilme vazifesi devlet kontrolüne teslim edilmiştir. Anayasa çalışanların güvenliğine, çocuk, kadın ve gençlerin özel olarak korunmasına, dinlenme, hastalanma gibi tabii ihtiyaçların varlığına imkân tanımaktadır. İşçi ve işveren arasında yapılacak toplu sözleşme ve grev haklarının getirildiği yasada 46.madde de çalışanlara ve işverenlere tanınan sendikalaşma hakkı ile çokluk prensibi kabul edilmiş, izinsiz sendika kurma hakkı tanınmıştır.²⁰² Özellikle 1963'de yürürlüğe giren 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu, Türk işçi hareketinde ciddi bir dönüm noktasıdır.²⁰³

²⁰¹ Yazıcı, a.g.e., ss.108-109.

²⁰² Yazgan, a.g.e., ss. 56-58.

²⁰³ Yazıcı, a.g.e., s.111.

1961 Anayasa'sı ile beraber oluşan özgürlükçü ortamın doğal bir sonucu olarak 1960'lı yılların toplumsal hareketler bağlamında iki grup öne çıkmıştır: İşçi kesimi ve üniversite gençliği.²⁰⁴ Bu toplumsal hareketlenmenin yanında sendikal faaliyetlerde de özgürlükçü bir alan açılmıştır. Ancak burada dikkatimizi çeken husus sendikayı diğer oluşumlardan ayıran çizgilerin net olmamasıdır. Bir sendika dernekleşebilir mi veya siyasi bir partiye evrilebilir mi? Nitekim tarihimizde ve günümüzde işçi denildiğinde zihnimizde canlanan resmin tasarımcısı sol söylem oluşumudur. Referandum yolu ile belirlenen yeni anayasa, siyasi yaşamda bir demokratikleşme havası oluşturmuştur. Bu durum sol yayınların çoğalmasına Marksizm klasiklerinin çevrilmesine ve ülke sorunlarının sosyalizm açısından tartışılmasına imkân tanımıştır.²⁰⁵ Darbeden sonra sosyalizmden bahseden ilk siyasi örgüt Türkiye İşçi Partisi'dir.²⁰⁶ 1965 ve 1969 seçimlerinde oyların neredeyse %3'ünü alan Marksist aydınların yönettiği Türkiye İşçi Partisi'nin yasallığı, darbe ile iktidara gelen rejim tarafından reddedilmiştir. Bu rejim sosyalizme yönelik her adımı ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.²⁰⁷ Darbe sonrası bu gelişmelerin yanı sıra işçilerin sayılarının çoğalması ile hayat koşulları ağırlaşmış, gecekondulaşma hız kazanmıştır. Çalışan kesim yanında işsiz nüfus da gittikçe artmaktaydı. Bu durum göçlerin yönünü değiştirmiş, iç göçler dış göçlere evrilmiştir. 1965 yılında Avrupa'da Türk işçi sayısı 200 bine ulaşmıştır.²⁰⁸ Nitekim köyden kente göç ile başlayan iş arama süreci, öncesi toprak emekçisi olup, sonrası fabrika işçisi olan göçmenin yurt dışına işçi olarak gitmesi ile devam etmiştir. Göçmen işçi kesiminin, Batı Avrupa toplumlarının işçi sınıfı oluşumuna karşı uyum sağlayıp sağlayamayacakları ise diğer bir husustur.

²⁰⁴ Levent Börklüoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Türkiye'de Siyaset," Düünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, ed. Mehmet Zencirkıran, Bursa, Dora, 2020, s.127.

²⁰⁵ Güzel, a.g.e., s.115.

²⁰⁶ Şişmanov, a.g.e., s.230.

²⁰⁷ Wolfgang Abendroth, Avrupa İçi Hareketleri Tarihi, Çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s.201.

²⁰⁸ Şişmanov, a.g.e., s.193.

2.5. 12 Eylül Darbesi, Sendikaların Kapatılması ve Bazı Mülahazalar

Türkiye hem siyasi arenada yaşadığı çatışmalarla hem de günden güne artan toplumsal huzursuzlukla mücadele etmekteydi. Sağ-sol çatışmaları şiddetini koruyarak devam etmekte, gruplaşmalar hız kazanmaktaydı. Diğer tarafta öğrenciler, işçiler ve memurlar arasında yaşanan kutuplaşma sokağı her an kavgaya, çatışmaya açık hale getirmekteydi. Bu kavgalar gürültüyle değil ölümle neticelenmekteydi.

Nitekim 1 Mayıs 1977’de Taksim Meydanı’nda gerçekleştirilen işçi mitinginde, kalabalığa rastgele açılan ateş sonucu 37 kişi hayatını kaybetmiştir.²⁰⁹ Suikastlar gerçekleşmekte, iç huzursuzluk halkı hem çok yormuş hem de korkutmuştur. Sokaklarda kargaşa sürüp gitmekteydi. 1980 yılında kaos hızlı bir yükselişe geçmiştir. Kutuplaşma şiddeti had safhaya ulaşmış, meydana gelen olaylar da insanlar hayatlarını kaybetmiştir. Boykotlar ve büyük grevler fabrikaları işlemez hale getirmiştir. Her gün ölüm haberleri, silahlı çatışmalar, grevler yaşanmaktaydı ve kimsenin bu duruma şaşırarak hali kalmamıştı. Halk sekinetin sağlanacağı bir hareketi beklemekteydi. Darbenin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği tartışılmıyordu, ne zaman olacağı tahmin edilme çalışılıyordu. Bu tavır 1980 Darbesi’ni diğer iki darbeden ayıran temel özelliktir.²¹⁰ 12 Eylül 1980’de TSK yönetime el koymuştur. Akabinde siyasî partiler, sendikalar, dernekler etkisiz hale getirilmiştir. TÜRK-İŞ’e bağlı sendikalar ve HAK-İŞ Konfederasyonu dışında DİSK ve MİSK kapatılmış, DİSK’in yöneticilerine dava ve soruşturma açılmıştır. Sonrasında MİSK tekrar açılmıştır.²¹¹

Türkiye, takriben 1950 sonrasında sanayileşme, kentleşme ve göç hareketleri açısından yeni bir adaptasyon süreci yaşamaktaydı. Bu adaptasyon hem siyasal hem toplumsal hem de ekonomik alanda kendini göstermekteydi. Bu yeni oluşumlara

²⁰⁹ Tufan Gündüz, Büyük Olayların Kısa Tarihi, İstanbul, Yeditepe, 2015, s. 29.

²¹⁰ Karpat, a.g.e., s.210.

²¹¹ Yazıcı, a.g.e., s.120.

adapte olabilmek için Türkiye köylüsüyle, işçisiyle, memuruyla, siyasetçisiyle, her şeyiyle beraber hareket etme kabiliyetine sahip olmak zorundadır. Şehirde sayıları git gide çoğalan fabrikalar ve bu duruma paralel olarak sayıları artan işçiler, haklarını savunacak kuruluşlara ihtiyaç duymaktadırlar. Burada sorun teşkil eden kısım, “ihtiyaç” tan ziyade, bu ihtiyacın, siyasi oluşumların gölgesinde kalmasıdır. Görülüyor ki siyasi oluşumlar da yaşanan her kriz sonrasında sesi kesilen kuruluşların başında, işçi kuruluşları ve sendikal faaliyetler gelmektedir. Bu durum ciddi bir sorun olmasının yanında, asıl sorun değildir. İşçi hareketinin 1960 yılından sonra elde etmiş olduğu hakların siyasal prensiplerle, stratejik bir hal almış olması, işçi kesimin bilincini tam manası ile keşfetmeden, fikirsel ve eylemsel hareketlere maruz kalması ile sonuçlanmıştır. Bu hususla ilgili bazı sendikaların almış oldukları inisiyatifleri gerekli ölçülerde ve yerlerde kullanılmadığı da gözlemlenmiştir. Sendikal faaliyetlerin, siyasi oluşumlarla kurmuş olduğu bağlantılar, sivil oluşum olabilmelerinin önünde ciddi bir engeldir. İşçi hareketini etkili ve gerçek bir oluşum haline getirecek durum sivil bir oluşum haline gelmesi ile mümkün olacaktır. Bu hususla ilgili birçok gerekçe öne sürülebilir. Ancak tarafımda en önemli gerekçe, işçi kesiminin varlıklarının temelini kavrayabilecekleri “bilinçlenme” sürecine, sivil kuruluşa dönüşerek ulaşabilecek olmalarıdır. Herhangi bir siyasi oluşumla irtibatlandırılmadıkları sürece, herhangi bir baskının, darbenin gerekçesi haline de dönüştürülmeyeceklerdir. Kitleden bireye değil, bireyden kitleye evirilen bir dönüşüm yaşanacaktır. Bilinçlenen birey ihtiyacı olduğu değişimin seyircisi değil, etken faili olur. Yani kendi adına konuşulan değil, konuşan olur. Sivil oluşumların temel önemi de buradan kaynaklanmaktadır. Bununla beraber sivil oluşumların, siyasi ideolojilerin hükmünden bağımsız hareket etmeleri gerekmektedir. Çünkü politik olan, sosyal olana baskın çıkar ve hatta politik ifadeler sosyal ilişkileri gizler. Nitekim 1980 öncesinde politığın, sosyal olana hükmettiği ve sivil oluşumların siyasi tavrın gölgesinde kaldığı görülmektedir.²¹²

²¹² Nilüfer Göle, “Melez Desenler İslam ve Modernlik Üzerine,” İstanbul, Metis, 2017, s.42.

1980 Darbesi ile öncesinde önemli haklar elde eden işçi sınıfı bu haklarından uzaklaştırılmış bir hale gelmiştir. Bu oluşumlar karşısında işçi sınıfı da önemli bir ara dönem yaşamış ve bu süreçte ücretlerde de ciddi manada bir düşüş gözlemlenmiştir.²¹³

²¹³ Yazıcı, a.g.e., s.120.

BÖLÜM: III

TÜRKİYE’DE 1980 SONRASI İŞÇİ SINIFI HAREKETLERİ, DİN VE TOPLUM

Toplumun, sosyo-kültürel kimliklerini etkileyen birçok süreç mevcuttur. Toplum her şeyin birbiriyle etkileşim içerisinde olduğu bir iletişim kümesidir. Bireysel kimliklerin birbirleriyle kurduğu ilişkilerle başlayan bu küme eklemlenerek devam etmektedir. Bu ilişki biçimlerini etkileyen bir takım iç ve dış etmenler mevcuttur. Türk toplumunu değişim ve yeniden yapılanma sürecine hazırlayan iç ve dış etmenler, özellikle 1980 sonrası dönemlerde somut ve gözlemlenebilir bir hal almıştır. Zihinsel ve kurumsal yapıları da etkileyen bu değişimler küresel ve yerel düzenekleri yeniden yapılandırmıştır. Modern sanayi ile beraber sosyal statüler, işveren, işçi gibi olgular tartışılmaya başlanmıştır. Ülke çapında siyasi, kültürel ve ekonomik anlamda yaşanan krizler çalışma hayatında çatışmalara neden olmuştur.²¹⁴

Osmanlı’da etkin bir sanayileşmenin mevcut olmadığı bilinmekte ve bu durum Türkiye’nin terekesinde güçlü bir sanayi ve işçi hareketinin olmadığı bilgisini de vermektedir. 1915 yılında Osmanlı’da yaklaşık 282 sanayi kuruluşunun ve takriben 14.060 işçi çalıştığı tespit edilmiştir.²¹⁵ Sanayileşme teşebbüsleri ve işçi hareketi oluşumu inkâr edilmemekle birlikte, etkin bir güç hale gelmedikleri de kabul edilmelidir.

²¹⁴ Yazıcı, a.g.e., s.131.

²¹⁵ Mesut Gülmez, “Türkiye’de Çalışma İlişkileri,” Ankara, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1991, s.157.

Türkiye'nin 1930-1940 yıllarında sanayileşme sürecinde yaşadığı sorunlar ile Avrupa ülkelerinin sanayileşme başlangıcında yaşamış olduğu birtakım işgücü sorunları benzerlik taşımaktadır. Örneğin nitelikli işgücü temini ve verimliliğin artırılması gibi sorunlar ortak sorunlardır. Bu sorunlara çözüm yolları ise, sosyal politikalar uygulamaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer tarafların olmasının yanı sıra önemli ölçüde farklılıklar da mevcuttur. Bu farklılıklardan belki de en belirgin olanı sanayileşme sürecidir. Hatta denilebilir ki bu durum Türk sanayileşme sürecinin özgün yanlarından. Türk toplumunda işgücü kaynağı olan tarım ve zanaatlar kesim özellikleri ile sanayileşmenin daha kısa sürede gerçekleştirilme zorunluluğu, Batı ülkelerinde tedricen sağlanan çözümlerin, daha kısa sürede gerçekleştirilmesi durumunu oluşturmuştur. Mevcut işgücünün sağlıklı bir şekilde yani toplumsal kodlardan bağını koparmadan olması gereken duruma entegre edilmesi ulaşılmak istenen noktaya varış sürecini hızlandırmıştır. Ancak Türkiye'nin sanayileşme sürecinde dikkatimizi çeken bir husus daha vardır ki, bu süreçte herhangi bir işçi sınıfı varlığından söz edememekteyiz. Tatil-i Eşgal kanunu ve 1936 tarihli İş Kanunu işçi hareketinin varlığına delil olarak gösterilebilir²¹⁶ Fakat bu kanunlar grev, örgütlenme durumlarına karşı yasak koyucu tavırları, işçi ve işveren ilişkilerini düzenlemek, çalışma koşulları, şartları ve işçi kesiminin profili hakkında düzenlemeler yapmak amacı ile tedbir almak adına oluşturulan kanunlardır.²¹⁷ Nitekim çıkarılan yasa, işverenlerin işçi çıkarmalarını önlemedi, sınıf bilinci oluşmadı ve işverenlerin yararına ağır basan maddeler neticesinde, çalışma hayatında bir denge sağlanamadı.²¹⁸ Bununla beraber işçi kesiminin sınıf olarak ve örgütlenme açısından yeterli yetkinliğe ve imkâna sahip olmadığı da gözlemlenmektedir. Bu durumun nedenleri arasında her ne kadar hükümet politikaları yer alsa da işçi kesiminin yapısı da çok önemlidir. İşçi sınıfının bünyesinde çok fazla kadın ve çocuk işçinin bulunduğu bilinmektedir. Türkiye'de ilk defa 1927'de yapılan sanayi sayımı çalışan işçi kesiminin sayısının ve yapısının

²¹⁶ Makal, a.g.e., s.160.

²¹⁷ Dimitir Şişmanov, "Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi," İstanbul, Belge, 1990, s.131.

²¹⁸ Kemal Sülker, "Türkiye Sendikacılık Tarihi," İstanbul, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma, 2004, s.47.

bilgisini de vermektedir. Yapılan sayıma göre 256.900 işçinin 132.400'ünü 14 yaşından küçük çocuk işçiler oluşturmaktaydı. Böyle bir durumda işçi sınıfının, sınıf olarak güçlü bir mücadele yürütememe nedeni de daha anlaşılır olmaktadır.²¹⁹

Sanayileşme, sürecini tamamlarken işçiye ihtiyaç duymazken, süreci devam ettirebilmek için işçi gücüne ihtiyaç duymaktadır. Daha genel ifade etmemiz gerekirse, işçi emek ile dönen sanayi çarkının yakıtıdır. Sanayileşme işçi sayısı orantısının doğal sonucu ise şehirleşmedir. Sanayileşme ile beraber kırdan kente göç dalgası oluşmakta ve kentin bu göç hareketi ile şehirleşme hızının artmakta olduğu gözlemlenmektedir. Sanayileşme hareketi fabrikaların çok ötesinde, toplumun içinde yayılarak yeni toplumsal düzenin adı olmuştur. Her düzen faillerini ve sürdürülebilir vasıflarını beraberinde getirir. Sanayileşme dalgası da faillerini yetiştirmiştir. Bu faillerin değişim ve dönüşüm süreçlerinde maddi-manevi değerlerinin aldığı hali anlayabilmek adına, geçtikleri bazı duraklara uğramakta fayda bulunmaktadır. Sanayileşme dalgasının öncesinde, bir takım temel ihtiyaçlara sahip olan insan, bu ihtiyaçlarını güvenli bir şekilde giderebilmek adına bazı araçlara-aletlere ihtiyacı olduğunun bilincindedir. Birey ihtiyacı dâhilinde geliştirdiği teknikle amacına ulaşmayı hedeflemektedir. Temel amaç: “Yapmak istediğim bir şeyi yapabilmeliyim” düşüncesidir. Ancak bu tavır James Watt'ın buhar makinesi icadı ile beraber toplumsal düşünme ve yaşama tarzını derinden dönüştürmüştür. Bir makine kuran-kurabilen insan, mekanik yoldan güç üretmeye başladıktan sonra arayacağı ilk şey enerji kaynağıdır. Bu tavır temelinde manevi değerlerin ve ritüellerin görüntüsünde de bazı değişikliklere sebebiyet vermiştir. Nitekim insan artık yapabilme gücüne sahip olduğu için bir şey yapmak eylemine yönelmektedir. Oysaki bir adım önceki tavır “yapmak istediği bir şeyi yapabilmektir.” Bu tavır, sahip olma içgüdüsünü tetiklemekle beraber, yeryüzünün mevcut enerjilerine hâkim olma arzusunu insanın yegâne amacına dönüştürür.²²⁰ İnsanın ideolojik yönü, yeryüzünün jeolojik yapısına hükmetme hali olarak karşımızda belirir. Hükmetme

²¹⁹ Tüm İktisatçılar Birliği, “Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi,” Ankara, Maya, 1976, s.63.

²²⁰ Freyer, a.g.e.,s.12.

halinin, sınıfsal konumu şekillendiren bir harekete dönüşmesi ile beraber sınıfsal tabakalaşma oluşumu, toplumsal bir gerçeğe evrilir. Hükmetme vasfını elinde tutan sınıfın, sahip olma arzusu ile harekete geçtiği arayış hali sadece yeryüzü enerjileri ile sınırlı kalmamış, mevcut insan gücünü elinde tutma arzusunu da yanı sıra getirmiştir. Sanayileşme ile üretilen fabrikaların içeriği de şekillenmiştir: İşçi sınıfı. Endüstri toplumu ile mevcudiyet kazanan işçi sınıfının manevi değerlerinin, “din” kavramının hayatlarındaki konumunun anlaşılması adına değişen toplum düzeninde kutsalla kurulan ilişkinin incelenmesinde fayda bulunmaktadır. Türkiye tarihsel ve toplumsal olarak büyük değişimler geçiren, değerlerinden, geleneksel yaşam biçimlerinden kopan veya kopartılan her toplum gibi kültürel-psikolojik, ekonomik-sosyal açıdan sorunlar yaşamıştır. Tepeden inme uygulamalar toplumsal dengeyi oldukça etkilemiş, özellikle laiklik kavramının algılanma şekli çatışmalara sebep olmuştur. Laiklik kavramı, Türk toplumunun tarihi birikimine ve yapısına göre şekillenen bir anlayıştır. Bu anlayışın temelinde bireyin ve toplumun refahını tabiat ile bağdaşır bir şekilde düzenlemek yer almaktadır.²²¹ Türkiye’de siyasal alanın, toplumsal düzen ve kültürel değerler üzerinde bu denli etkin olması, birçok açıdan sosyal oluşumların, siyasi uygulamalar ile beraber incelenmesini gerektirmektedir. Siyasi uygulamaların yanı sıra ekonomik durum da toplumun refah seviyesini ve ihtiyaçlarını tespit etmek açısından önemlidir. Nitekim ülkede gerçekleşen devrimler hem siyasetin gidişatını hem ekonominin gidişatını etkilemekte ve bu etkileşimler toplumun çehresini değiştirmektedir.

Nitekim 1980 darbesinden sonra 24 Ocak 1980 Ekonomik kararları, işçi hakları üzerinde yasak ve kısıtlamaları beraberinde getirmiştir. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra uygulamaya konan “istikrar politikası” işçi-işveren ilişkilerinde bazı değişikliklere neden olmuştur. Bir ülkenin siyasi ve ekonomik politikaları o ülkenin toplumsal yasalarını, işçi-işveren ilişkilerini etkileyen unsurlardır. Grev hakları ve toplu sözleşme hakları dondurulmuş, DİSK başta olmak üzere beraberindeki sendikaların faaliyetleri durdurulmuştur. Ancak TÜRK-İŞ ve beraberindeki

²²¹ Karpat, a.g.e., s.228.

sendikaların varlığına izin verilmiştir. Ancak grev ve toplu sözleşme hakları onlarında elinden alınmıştır. Yani yönetim kargaşaya neden olabilecek her türlü kapıyı kapatmış ancak kilit vurmamıştır. Bu ekonomi politikasının arkasında IMF ile yapılan bir takım anlaşmalar da mevcuttur. Türkiye dış borçlarını ödeyebilmek için, ihracatını artırmalı ve bunun içinde iç tüketimini sınırlandırması gerekmektedir. Nitekim yurttaşlara az tüketin, çünkü ihracatımızı artıracamız derken, yabancı sermaye sahiplerine de en ucuz iş gücü bizde, Türkiye'ye yatırıma gelin" denmekteydi.²²² Bu koşullar altında işçi sınıfının yaşamış olduğu baskı, mevcut konumlarından bir adım öteye gidememelerine neden olmaktaydı.

1983 yılında yürürlüğe giren 2821 sayılı yeni sendikalar kanunu ile bazı sendika oluşumlarına izin verilmiştir. Bu izin kapsamında, ilk kademe de sadece işkolu sendikaları, üst kademe de ise sadece konfederasyonların kurulacağı öngörülmüştür. Bu demek oluyor ki, federasyonlar, meslek sendikacılığı, işyeri ve işletme sendikacılığı yasaklanmıştır. Devlet bu düzenlemeyle, merkezi sendikalar oluşturmayı, rekabet ve çatışmanın oluşamayacağı, kontrolü kolay, az sayıda sendika ile çalışma hayatını kontrol altına almış olacaktır.²²³ Geçiş süresi diye ifade edilen 1980-1983 dönemi, sendikal faaliyetlerin kısmen durdurulduğu bir dönem olmuştur. Durgun geçen bu dönemin ardından 1987'de Seydişehir Alüminyum Fabrikası grevine 6100 işçi katılmış, 62 gün sürmüş ve başarı ile neticelenmiştir. 1989 yılının ilkbaharında kitlesel işçi eylemleri gerçekleşmiştir. Takriben 600 bin işçinin gerçekleştirdiği protesto eylemleri, çalışma hayatına ilişkin gelişmeler açısından oldukça önemlidir. Bu eylemlerin önemli bir yanı ise işçilerin, kendilerini istismar edebilecek oluşumlara karşı hassas, hak mücadelesi içinde olmalarıdır.²²⁴

Özellikle 1990 yıllarından itibaren artan işçi grevleri ile beraber, grev dışı eylemlerin de artış gösterdiği görülmektedir. Grev dışı eylemlerinin nedenlerinden biri de işveren üzerinde baskı oluşturmak ve toplu pazarlık sürecini kamusallaştırmaktır. Bu

²²² Güzel, a.g.e., ss. 119-120.

²²³ Yüksel Akkaya, "Yıkım Çağında Direniş, Arayış ve Sınıf Mücadelesi," İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2011, s. 152.

²²⁴ Yazıcı, a.g.e., s.122.

nedenlerin yanında sendikasızlaştırma, özelleştirme, işten çıkarma, sosyal güvenlik gibi nedenlerde yer almaktadır. Grev dışı eylemlerin çağrıda bulunduğu kitle sadece işçi sınıfı değildir. Bu eylemler, konfederasyonların, sendikaların, diğer kitle örgütlerinin ortak hareket ederek katılımı artırmasıyla ve dayanışmayı sınıf içinden, sınıf dışına, kuruluşlara taşınmasıyla önem arz etmektedir. 1990-1996 verilerine göre grev dışı eylemlere ağırlıklı olarak belediye işçileri katılmaktadır. Bu dönem de genel olarak başvuru alan eylemler mali zarar veren eylemler, işverene zarar veren eylemler ve işçinin kendisine zarar verdiği eylemler olarak sınıflandırılabilir.²²⁵

Eylemin kime karşı yapıldığı ile beraber nasıl yapıldığı da toplumun anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir. Bir şekilde hakkını arayan işçi, kendi varlığını dahi tehdit olarak kullanma potansiyeline ulaşırsa resmin diğer tarafına da bakılmalıdır. Öncelikli olarak işçinin eylemlerinde izlediği yolu bir noktada muhatabı belirler. İşçi bu hususta muhatabını ne kadar iyi tanıması gerektiği bilincine ulaşmaya başlamıştır. Bu bilincin ilk temelleri 1960'dan sonra anayasal ve hukuksal alanda yaşanan bazı oluşumlar ile atılmıştır. Bu bilincin farkındalığının arttığını ise grev dışı eylemlerle görebilmekteyiz. Öyle ki işçi, eylemlerine haksızlığa maruz kalmış bütün kesimleri davet etmiştir. Bir kıyaslama yapmamız gerekirse, fabrikada çalışan sendikalı bir işçi, başka bir fabrikada çalışan işçi ile farklı ücretler aldığında grev yapmaktaydı. Yani grevin nedeni, sermaye sahibinin serveti değil, aynı şartlarda ve yoksunlukta çalışan işçilerin birbirlerinden az ya da çok aldıkları ücret miktarıdır. Grev dışı eylemler karşısında sermaye sahipleri, işverenler ve ideolojik tutum beklenmedik bir şekilde kamusalın ortasında kalmıştır. Bir grevi önemli yapan birçok şey vardır: Sayı, süre, amaç. Belki de en önemlisi grevin hedef aldığı kitledir. Grevler, eylemler ve birçok hak arayışı gösteriyor ki, sermaye sahiplerinin karşısında bilinçlenmeye başlayan bir işçi sınıfı vardır.

Sanayileşme birlikte şehirleşme, göç, üretim gibi birçok sosyal oluşum ortaya çıkmıştır. Bu oluşumların yanında zihinsel süreçlerde de bir takım dönüşümler yaşanmış; aydınlanma dönemi ile başlayan hümanizm, bireycilik, sekülerizm gibi

²²⁵ Akkaya, a.g.e., ss. 166-168.

akımlar, topluma yön veren güçlü algılar oluşturmayı başarmıştır.²²⁶ Bu oluşumlar toplumsal dengelerin yer değiştirmesini zorunlu hale getirmiştir. Özellikle kırdan kente göç süreci, beraberinde gecekondulaşma ve aile içi sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kırsal kesimin gelenek ve göreneklerine bağlı bireyleri, şehrin karmaşık yapısı karşısında kararsız ve boşlukta kalmış, bir takım çatışmalar yaşamıştır. Dayanışmanın ve birlikteliğin olduğu köy ortamından, bireyselliğin ve taklidin ağırlıkta olduğu kent ortamına göç, özellikle aile kavramının büyük bir sarsıntı yaşamasına neden olmuştur.²²⁷ Aile kavramının şekillenmesinde toplumsal süreçlerin etkisi oldukça yüksektir. Öyle ki bir toplumun kırsal ve kentsel aile çehresi dahi farklılıklar arz etmektedir.²²⁸ Aile reisinin, üretim sistemlerini ve hatta tüketim planlamasını yaptığı ve bu oluşumu kendisinden sonraki nesillere aktarmak adına hayatının sonuna kadar çalıştığı sistemi Fransız sosyolog Le Play “zorunlu muhafaza” ismi ile açıklamıştır. Toprağa bağlı, maddi ve manevi geleneklerin nesillere aktarıldığı bu düzen, kırsal kesimin geleneksel aile görüntüsüdür.²²⁹ Bu aile görüntüsü bilhassa sanayileşme ile başlayan kentleşme sürecine girerek yeni bir örüntü oluşturmuştur.

Burada üzerinde durmak istediğimiz diğer bir husus ise Osmanlı’dan günümüz Türkiye’sine aktarılan dini-kültürel değerlerin, 1980 sonrası oluşumlarda nasıl bir işlevsellik kazandığıdır. Bu işlevselliği ifade edebilmek ve somutlaştırabilmek adına Kayseri şehrinin toplumsal oluşumlarına ışık tutacağız. Kayseri Osmanlı döneminden bu yana bünyesinde taşıdığı ve Anadolu Kaplanlarının da alt yapısının oluştuğu Ahi geleneğine ev sahipliği yapmaktadır. Ahi geleneği bölgede yüzyıllardır süregelen bir sosyo-ekonomik düzeni yansıtmaktadır.²³⁰ Başak Özoral’ın, Varınlı’dan aktardığı üzere esnafılıkta yerleşik olan bu ekonomik ahlâk geleneği, Sufi cemaatlerinde vücut bulmuş ve etkisi günümüze kadar sürmüştür. Yerli işadamlarının pek çoğu Ahi

²²⁶ Can, a.g.e., s.67.

²²⁷ Rahime Soyyiğit, “Sanayileşmenin Türk Ailesi Üzerine Sosyal Etkileri,” Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002, s.83.

²²⁸ Ali Bayer, “Değişen Toplumsal Yapıda Aile,” Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: IV, Sayı:8, 2013, s.2.

²²⁹ Frederic Le Play, Seçilmiş Metinler, Çev. Ahmet Kerem Yılmaz, Ankara, Heretik, 2017, s.51.

²³⁰ Zafer Özcan, “Akla ve Paraya İhtiyacı Olmayan Şehir: Kayseri,” Aksiyon, 2005, s.1.

geleneginin Kayserinin ticari başarısında büyük payı olduğunu vurgulamaktadır. Üretimde kalite standartların yükseltilmesi ve standartlaştırılmasından, sosyal dayanışmaya kadar pek çok alanda bu geleneğin etkilerini gördüklerini söylemektedirler.²³¹ Bununla beraber yurt dışından gelen yabancı gözlemciler de Kayserili girişimciler için ‘İslami Calvinistler’ diyerek, yabancı bir kültürde bu başarının izlerini arasa da, Kayserili girişimcileri ‘modern ahiler’ olarak nitelendirmek, sosyo-kültürel açıdan daha açıklayıcı bir yaklaşım olacaktır.²³² Kayseri’nin modern ahilerinin, üretim güçleri, çalışma ahlâkları ve birbirleriyle olan derin ilişkilerinin zemininde dini-kültürel değerlerin varlık kazandığını söyleyebilmemiz mümkündür. Bu değerlerin sosyal hayatta görünürlük kazandığı birçok yer mevcuttur. İşveren-işçi arasında geliştirilen esnaf ilişkisi ve işçilerin, işyerlerinde bulunan mescitlerde ibadetlerini gerçekleştirmeleri bu göstergelerden bazılarıdır.²³³ Kayseri ve diğer Anadolu şehirlerinde şekillenen bu zengin dindar oluşumları Anadolu Kaplanları olarak ifade edilmekte ve geleneksel, dini-kültürel değerleri referans almaktadırlar.²³⁴

Araştırmalarımız sürecinde gerek Osmanlı toplumunda, gerek Cumhuriyet’e geçiş sürecinde gerekse Cumhuriyet Türkiye’sinde herhangi bir işçi oluşumunun, Osmanlı’dan miras kalan dini-kültürel değerlere ve Anadolu’da neşet eden, günümüz Türkiye’sinde dahi varlığını sürdüren Ahi teşkilatlarının desteklediği ve desteklendiği dini-kültürel değerlere karşı başkaldırıda bulunduğu görülmemiştir. Bununla beraber Osmanlı’dan günümüze kadar olan süreçte, işçi sınıfı hareketi olarak görünen –burada hareketten kastımız zaman zaman işçilerin başvurdukları eylemlerdir- oluşumların hiç biri geleneğe-dine-kültüre karşı yapılmamış olup Karakışla’nın da belirttiği üzere ekonomik temelli olmuştur.²³⁵ Bu durum 1980 sonrası Türkiye’sinde de bu minvalde devam etmiştir. Denilebilir ki ne Osmanlı

²³¹ Başak Özoral, “Dindar Elitin Artan Ekonomik Gücü ve Global Ekonomiye Entegrasyonu: Kayseri Örneği,” Sosyal ve Beşeri Bilimler, C: V, 2013, S.76.

²³² Özcan, A.e., s.4.

²³³ Özoral, A.e., s.77.

²³⁴ Özoral, a.g.e., s.79.

²³⁵ Karakışla, a.g.e., 98.

toplumunda ne de günümüz Türkiye toplumunda ideolojik bir bilinçle dini değerlere karşı gelinmemiştir. İşçi sınıfı, kendi bünyesinde dinden uzak bir oluşum değildir. Çünkü din ile kültür iç içe geçmiş bir bütünlük arz etmektedir. Bu minvalde işçi sınıfı ile din birbirleriyle tezat oluşturabilecek bir düzlemde değildir. Her iki oluşum kültür zemininde varlıklarını tesis etmekte ve birbirlerine yaşam alanı olmaktadır. Burada bahsettiğimiz işçi sınıfı oluşumu Batılı anlamda örgütlü, sınıf bilinci ile aktive edilmiş bir yapı değildir. İşçi sınıfı mevcut olmakla beraber yukarıda ifade etmeye çalıştığımız haliyle, var olduğu toplumun ürettiği bir sisteme sahiptir.

3.1.Yoksulluğun Sürekli Tükettikleri: İşçiler

“Bir sigorta şirketinde çalışan Bay Smith hakkında bir intihar haberi çıktı. Denildiğine göre bu adam, bir gün yoksullaşacağı ve sonsuza dek yok olup gideceği endişesiyle çalışıyormuş.” Bu durumda dikkatimizi çeken husus çalışan bir bireyin yoksulluk endişesi taşımasıdır. Yoksulluk kavramı, iş gücü piyasası ile sürekli bir etkileşim içerisinde. Bu ilişkinin birçok çeşidi vardır; Çalıştıkları halde yoksul olanlar, iş gücüne katılmayanlar ve işsizler bu kategorilerden bazılarıdır.²³⁶ Ekonomik kökenli olan yoksulluk kavramı, sosyal bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır.²³⁷

Yoksulluk genel sistemlerde işsizliğin getirdiği bir oluşum olarak düşünülebilmektedir. Ancak özellikle, düşük ücretler karşılığında iş gücünü kiralayan işçi sınıfı, elde ettiği varlıkla zaruri ihtiyaçlarının bir kısmını karşılayabilmektedir. Yoksulluk, çok yönlü bir kavram olmakla birlikte nedenleri de çok yönlüdür. Bilimsel çalışmalarda en yaygın kullanılan yoksulluk kavramı, mutlak ve göreceli yoksulluk olarak ifade edilmektedir. Aile ya da bireylerin hayatlarını sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları minimum tüketim seviyesi mutlak yoksulluk

²³⁶ Hidayet Ünlü, Tuğba Türk, “Yoksullukla Mücadele Politikaları: 2000 Sonrası Türkiye Örneği,” Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 2016, C. VII, Sayı: 14, s.94.

²³⁷ Ahmet Koyuncu, “Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Aile,” Sistematik Aile Sosyolojisi, Ed. Mustafa Aydın, Konya, Çizgi, 2019, s.334.

olarak ifadelendirilmektedir.²³⁸ Göreli yoksulluk ise farklı grupların elde ettiği mutlak gelir düzeyini ele almamakta, mutlak yoksulluktan farklı olarak gelir ve refah dağılımındaki farklılıkları incelemektedir. Denilebilir ki, göreli yoksulluğa göre, yoksulluk sadece yaşamını idame ettirememesi durumu değildir. Adam Smith göreli yoksulluğu, temel ihtiyaçların karşılandığı halde kişisel kaynakların yetersizliğinden dolayı toplumun genel refah seviyesinin altında kalma ve topluma sosyal açıdan katılamama durumu olarak ifade etmektedir.²³⁹

Yoksullukla beraber bireyin, ailenin ve toplumun yaşadığı yoksunluk durumu birçok şekilde kendini gösterebilmektedir. Yoksunluk sadece temel ihtiyaçlardan mahrum kalmak değildir. Bu mahrumiyetle birlikte bireyler sosyal konumları, aile içi uyum ve refahtan da mahrum kalmaktadır. Yetersizlik düşüncesi yerini çok çalışmaya bırakmış, bu durum aile içi ilişkilerini de etkilemiştir. Kırdan kente göç yoluyla gelerek, kentin kıyısında yerleştiği gecekondu hayatinin ikame etmeye çalışan bireyler sanayinin iş gücü ihtiyacını karşılayan konumdadırlar. Yoksulluk ve mekânsal etkileri ile ilgili olarak kendini gösteren sorunlar ülkeden ülkeye hatta aynı ülkenin semtleri arasında dahi farklılık gösterebilirken, bazı ortak noktaları da bulunabilmektedir. Türkiye’de artan iç göçle beraber kırsal yoksulluk kente taşınarak gecekondulaşmanın temelini atmıştır. Modern sektör kente gelen bütün kitleyi kendisine katamadığı için bu kitlenin çoğunluğu informal sektör içinde geleneksel dayanışma kalıplarına yönelik yaşam sistemlerini geliştirerek varlığını devam ettirmiştir.²⁴⁰

3.2. İşçilerin Aile Düzeni

Modern sanayi toplumunda aile ve akrabalık gibi unsurlar varlıklarını sürdürmekle beraber eski özelliklerinin bir kısmını kaybetmişler ve yeni özellikler

²³⁸ TÜİK, 2008:33.

²³⁹ Ünlü, a.g.e., s.63.

²⁴⁰ Doğan Bıçk, “Küreselleşme Sürecinde Kentler: Mekansal Yarılma Yoksulluk ve Türkiye,” Düünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, ed. Mehmet Zencirkıran, İstanbul, Dora, 2020, s.86

geliştirmişlerdir. Sanayileşme ile beraber oluşan yeni meslekler ve beraberinde sosyal sınıflar, sendikalar, grup ve kuruluşlar kendini göstermiştir.²⁴¹ İşçi ailesi, genel aile kuramının alt birimlerinden biridir. İşçi ailesinin hayat tarzı, geleneksel ataerkil aile özelliklerini taşıırken, aynı zamanda yapısal olarak anne-baba ve evlenmemiş çocukların oluşturduğu çekirdek aile karakterini de göstermektedir. İşçi ailesinde erkek faktörü, aile reisi konumundadır. Erkeğin bu konumundan kaynaklı olarak eve gelir getiren bir işte çalışma sorumluluğu oluşmaktadır. Erkeğin dışarıda konumlandığı bu durum karşısında kadın evde kalarak evin işleri ve çocukların yetiştirilmesi ile ilgilenmektedir.²⁴²

Aile içi düzenin ve ilişkilerin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için, aile bireylerinin konumlandığı roller ve bu rollerin sürdürülebilmesi çok önemlidir. Bu çerçevede aile fertlerinin rolleri birtakım yasalar, geleneksel ve ahlaksal değerlerle şekillenmiştir.²⁴³ Ailenin yapısı ve toplumun yapısı ortak bir noktada bir araya gelmekte ve bu ortaklık karşılıklı etkileşim içerisinde kurumsal varlığını sürdürmektedir. Bu durumdan kaynaklı olarak toplumun değer yargılarında ortaya çıkan herhangi bir değişim aile yapısını da etkilemektedir. Bireylerin aile içi rollerinin bilincinde olması hem aile yapısının korunması hem de toplumsal yapının değişimlerine adapte olabilmesi için önem arz etmektedir. Bireyin içinde yaşadığı toplumun kültürü, kadın ve erkeği sosyal anlamda şekillendiren özellikleri belirlemektedir. Kadın ev ile ilgili işleri organize etmek ve çocukların yetiştirilmesi gibi etkinliklerin ağırlıkta olduğu rollerle tanımlanırken, erkek için bu durum gelir elde eden işlerle varlık kazanan bir rol olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁴ Toplum, baba rolüne yüklediği ödevler beraberinde geleneklerin ve yasanın gücünden de verir.²⁴⁵ Bu sistemde kadın ve erkeğin rol ve sorumluluk paylaşımının cinsiyet ve kültür temelli şekillendiğini söylemek mümkündür. Bununla beraber kadınların,

²⁴¹ Günay, a.g.e., s.397.

²⁴² Yücel Can, "Düşük Ücret ve Çalışma Koşullarının İşçilerin Aileleri ve Sosyal Çevreyle Olan İlişkilerine Etkisi," Aile Toplum ve Eğitim Kültür Araştırma Dergisi, C.IV, 2008, s.41.

²⁴³ Emrah Can, "Ailenin İşleyişi ve Gerçekleştirimi," Sistematik Aile Sosyolojisi, Ed. Mustafa Aydın, Konya, Çizgi, 2019, s.129.

²⁴⁴ Hüseyin Akyüz, Kurumlar Sosyolojisi, Ankara, Siyasal, 2008, s.126.

²⁴⁵ Le Play, a.g.e., s.103.

toplum içinde geleneksel rollerine bakışlarında da değişimler oluşmuştur. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde, girdiği savaşlar ile birlikte ekonomik ve ailevi problemlerin ortaya çıkması aile hukuku ile ilgili çalışmaların yapılmasını gerekli kılmıştır. Tanzimat ile beraber kadınların sosyal hayatta görünür olması ve aile yapısının çekirdek aileye doğru evrilmesi gibi oluşumlar aile kavramının yeniden konumlandırılmasına neden olmuştur.²⁴⁶

Sanayileşme ve kentleşme ile beraber yaşanan dönüşümler, toplumda modern atılımlar olarak isimlendirilirken, aile yapısı da bu oluşumların etkisine girmiştir. Özellikle kadın ve erkeğin rollerinde meydana gelen değişimler, aile yapısının dönüşümünü hızlandırmıştır. Kadının çalışma hayatına katılması ile ailenin ekonomik sorumluluğu erkeğe ait rol olmaktan çıkmış, erkek ve kadını paylaştığı bir sorumluluk haline gelmiştir. Bu durum karşısında kadının ev içi sorumluluklarının bir kısmı da erkek rolünün bir parçası haline gelmiştir. Kadın ve erkek arasında yaşanan bu iş bölümü, toplumsal rolleri cinsiyet merkezinden çevreye taşımıştır. Ancak bu rol değişimleri bir takım süreçlerden geçerek yeni hallerini almıştır. Öyle ki ekonomik sıkıntıların şiddetli olduğu bir işçi ailesinde, erkek işçilerin önemli bir kesimi eşlerinin çalışmasını istememiştir. Burada erkek işçilerin davranışlarının temelinde Türk toplum ve aile yapısına özgü, ataerkil anlayışın etkisi görülebilmektedir.²⁴⁷ Ancak değişen dünya ülkelerin ve içindekilerin de yeniden yapılanmasını talep etmiştir. Dünya ile uyum sağlayabilmek için bu talebin kabulü ilk adım olmuş ve ataerkil kabullerde kırılmaya başlamıştır.

Geleneksel toplumlarda özel ve kamusal alan ayrımı çok netken, modern dönemden itibaren bu iki alan iç içe geçmiştir. 1990'lara kadar kadının konumunu, özel alan denilen aile oluştururken, kadına tanınan bir takım vatandaşlık hakları ile beraber kadın kamusal alanda da varlık kazanmıştır. Artık yeri sadece ev değil aynı zamanda kamusal alandır. Geleneksel ve modern toplumlarda ailenin özel veya kamusal hali

²⁴⁶ Yunus Koç, Adem Palabıyık, "Türkiye'de Tek Partili Yıllar." İstanbul, Pınar, 2021, s.439.

²⁴⁷ Rengül Ekizceleroğlu, Zeyrekli Yaş, "Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddetin Nedenleri ve Sonuçları" Kadın Çalışmaları Dergisi, Aile İçi Şiddet Özel Sayısı, C.II, sayı: 4, 2007, ss. 64-71.

kadın ile özdeşleştirilmiştir. Sanayileşme ile beraber ekonomik hayatın merkezi, aile olmaktan çıkarak sanayi işletmeleri olmuştur. Aile, özel alandan çıkıp kamusal alana taşınmıştır.²⁴⁸

3.3. Kadın: Fabrikada İşçi Evde Anne

Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK), Ekim 2019 iş gücü istatistikleri verilerine göre Türkiye'de kadınların iş gücüne katılma oranı %34,6'dır. Türkiye'de çalışabilecek konumdaki üç kadından ikisi, işgücü piyasasının tamamen dışındadır. Bu durumun hem ekonomik hem de sosyolojik nedenleri bulunmaktadır. Ekonomik olarak, işsizliğin ağırlıkta olduğu bir oluşumda kadınların iş bulamayacağı düşüncesidir. Toplumsal olarak ise, toplumun kadına yüklemiş olduğu sorumluluklar arasında eve gelir getirmesine dair kabulün henüz oluşmamasıdır.²⁴⁹ Ataerkil aile yapısında otorite olarak görülen erkek figürü, kendinden bağımsız bir hareketi gücünün sarsılması olarak görebilmektedir. Ancak kent kültürünün etkisi ve ekonomik sıkıntıların artması karşısında çalışma hayatına atılan, kadın işgücü de mevcuttur.

Çalışma hayatında, kadın çalışanların önemli bir kısmı, ucuz iş gücü olarak görülmekte ve fabrikalarda askeri ücret karşılığında çalışmaktadırlar. Bununla beraber bu kadınların bir kısmı da istihdam dışı olarak çalışmakta ve herhangi bir sosyal güvence altında da bulunmamaktadırlar. Bu durumların yanında kadın, yeterli izinleri de alamamakta ve çocuklarına gerekli vakti ayıramamaktadır.²⁵⁰ Günümüz Türk ailesinde kadının karşı karşıya kaldığı birçok problem mevcuttur. Bunlardan belki de en önemlisi kadınların hem çalışma hayatının şartlarıyla hem de bir anne olarak çocuklarının yetiştirilmesi ile ilgili sorumluluklardır. Çocuk bakımının yanında eve ek gelir getirebilme mücadelesi veren kadının hem çalışma hayatının

²⁴⁸ Ömer Çaha, Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın, Çev. Ertan Özensel, Ankara, Vadi, 1996, s.38.

²⁴⁹ Mehmet Zencirkıran, "Türkiye'nin Toplumsal Sorunları," Düünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, ed. Mehmet Zencirkıran, Bursa, Dora, 2020, s.461.

²⁵⁰ İslam Can, "Tarih, Toplum ve Kültür Bağlamında Aile ve Kadın," Sistematik Aile Sosyolojisi, Ed. Mustafa Aydın, Konya, Çizgi, 2019, s.199.

hem de ev içi hizmetlerin dengesini kurmaya çalışırken psikolojik ve fizyolojik sorunlar yaşayabilmesi ise oldukça muhtemeldir.

1850'lerden itibaren özellikle dokuma, işlemecilik, halıcılık gibi iş kollarında kadın iş gücü kullanılmaya başlanmıştır. Geleneksel düzende dokumacılık, işlemecilik gibi iş kollarında kadınlar aktiftir. Ancak kadınların fabrikalarda çalışmaya başlaması yeni bir oluşumdur.²⁵¹ 1876'da yaşanan grev hareketi bu oluşumun pasif bir oluşum olmadığına bir göstergesidir. 1876'da ücretleri uzun süredir ödenmeyen, Feshane'nin Rum ve Ermeni kadın işçileri Babıali'ye yürüyüp Sadrazama dilekçe sunmuşlardır. Bununla birlikte kadınların grevlere katıldığı, Tersane eylemlerinde işçilerin yanında yer aldıkları da görülmektedir.²⁵² Türkiye'de ilk sanayi sayımının yapıldığı 1927 tarihinde kadın işçilerle ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Fakat kadın işçi sayısının, çalışan işçi sayısının yaklaşık olarak dörtte birini oluşturduğu bilinmektedir. Kadının verilen ücret düşük olmasına rağmen işçi olarak çalışması geçim derdinin ve işsizlik endişesinin boyutlarının göstermektedir. Bu endişenin yanında bir de ücret alamama korkusu yer etmiştir. Öyle ki yabancı işçiler ile Türkiyeli işçiler arasında büyük ücret farkı olmasının yanı sıra kadın ve çocuk işçilere verilen ücretlerin, aynı işi yapmalarına rağmen erkek işçilere verilen ücretten oldukça az olması uygulanan güç hegemonyasının en belirgin göstergesidir.²⁵³ İş Kanunu ile beraber kadın işçilerin çalışma koşulları ile ilgili bazı hususlar dikkate alınmıştır. Mesela kadınların gece çalıştırılmaları ve hamilelik süresince çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Fakat bu yasaklar uygulamada yeterince işlerlik kazanmamıştır. Özellikle sigortasız işçiler İş Kanunu ile sağlanan haklardan muaf tutulmuşlardır. Ezilen sınıfın altında, ezilen bir sınıf daha vardır. Öyle ki kanunların dahi göz hizasına gelememişlerdir.

²⁵¹ Sencer, a.g.e., 93.

²⁵² Güzel, a.g.e., ss.79-81.

²⁵³ Tüm İktisatçılar Birliği, a.g.e., ss. 64-65.

3.4. Çocuk İşçiler ve Çalıştırılma Koşulları

Yoksulluk ve işsizlik, ayakları üzerinde durabilen her canlıyı öğütebilecek bir sistem inşa etmiştir. Bu sistem de çocuk, çocuk değil işçidir. Daha doğrusu işçileştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda tarım, zanaat ve ev sanayinde çocuk istihdamı mevcuttur. 19.yüzyılda ise kumaş üretimi ve halıcılık alanlarında üretim faaliyetleri gerçekleştiren fabrikalarda çocuk, özellikle kız çocukları çalışmaktaydı.²⁵⁴ 1927 yılında yapılan sanayi sayımında çocuk işçilerin oranının fazlalığı ve yaş oranı oldukça dikkat çekmektedir. 256.900 işçinin 132.400'ünü 15-14 yaşından küçük çocuk işçiler oluşturmaktaydı. Bu durumda işçi sınıfının büyük bir kısmını çocuklar oluşturmaktaydı. Bu açıdan baktığımız da harekete geçmesi ve haklarını araması beklenen kesim çocuklardır. Bununla beraber çocuk işçilerin korunması hakkında mevzuatın yeterli olmadığı da dikkat çekmektedir. Nitekim İş Kanunu ile beraber çocukların çalıştırılması yasaklanmıştır. Çocuk emeğine ilişkin uluslararası düzlemde 1919 yılında kurulan Uluslararası Çalışma Örgütü'nün on dört yaşından küçük çocukların sanayi kuruluşlarında çalışmam³⁶ası ile ilgili "Asgari Yaş Sözleşmesi" kabul ettiği ilk sözleşmelerdendir. Türkiye'de çalışan çocukların korunması Anayasalarla düzenlenmiştir. 1961 Anayasası'nın, sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler bölümüne "Çocuklar, gençler ve kadınlar, çalışma şartları bakımından özel olarak korunur" ilkesi getirilmiştir. Fakat 1924 Anayasasında, çalışan çocukların korunması ile ilgili herhangi bir ilke veya yasa yer almamaktadır.²⁵⁵ Genel olarak bu sürece baktığımızda çocuk işçiler hakkında koruyucu tavır/çaba istikrar içinde ilerleyememiştir.

²⁵⁴ Makal, a.g.e., s.323.

²⁵⁵ Makal, a.g.e., ss. 327-328.

3.5. Kırdan Kente, Geleneksel Aileden Modern Aileye Kültürel ve Toplumsal Değişim

Kırdan kente göç hareketleri toplumun ekonomik ve sosyal yapısını etkileyen temel öğelerden birisidir. Kırdan kente yönelen göç hareketlerinin temel noktası da toplumsal ve ekonomik değişimlerden kaynaklanmaktadır. Bu süreç beraberinde “kentleşme” olgusunu getirmektedir. Kentleşme olgusu, gelişmekte olan bir ülkenin yeni arayışlarının da bir göstergesidir. Bu arayışlar esnasında birçok iç ve dış etmenlerin etkileşimi ile değişim sürecine giren toplumsal yapı, kültürel ve siyasal yapıyı da etkileyip dönüştürmektedir.²⁵⁶ Toplum, hem doğal ve sosyal çevredeki değişimlerin hem de teknolojik değişimlerin etkisine açık sosyal bir yapıdır. Toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri için bu dönüşümlere ayak uydurulması gerekmektedir. Fakat toplumsal dönüşümler sadece madde üzerinden ilerlememekte olup, değerler, kültürler, inançlar, toplumu bir arada tutan ve bireylerin toplumsal aidiyetlerini sağlayacak sosyal kontrol araçlarını da değiştirmektedir.²⁵⁷ Bu süreç içerisinde toplumsal yapının kurumlarından biri olan aile kavramı da bazı değişim ve dönüşüm süreçlerinden geçmiştir. Aile kavramı hem topluma değen noktaları ile sosyal dünyayı inşa eden bireye içkin, hem de bireyin ötesinde ve dışında var olan toplumsal bir gerçekliktir. Aile kavramına kurumsallık kazandıran husus bir noktada bu durumdur. Bireyin eğitim, ekonomi, din gibi kavramlarla ilk karşılaştığı topluluk ailedir. Aynı zamanda bireyin temel ihtiyaçlarını birinci elden karşılayan ilk oluşumdur.²⁵⁸ Aile bireyin topluma uyum sağlayabilmesi için temel öğretileri öğrendiği ilk topluluktur. Öyle ki bu topluluk bireyin öznel dünya ve nesnel dünya arasında bağ kurabilmesi için oldukça temel bir oluşumdur.

²⁵⁶ İnan Özer, “Türkiye’de Kent, Kentleşme ve Kentsel Değişimler,” Düünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, ed. Mehmet Zencirkıran, Bursa, Dora, 2020, s.255.

²⁵⁷ Kalaycıoğlu, a.g.e., s.7.

²⁵⁸ F. Beylü Dikeçligil, “Aileye Dair Kabullerin Ezber Bozumu,” Muhafazakar Düşünce C.VII, sayı 31, 2012. ss.16-17.

Aile, toplum için din ve mülkiyet gibi sürekliliğini koruyan bir kurumdur. Ancak bu kurumlar temel prensiplerini korumakla beraber biçimsel olarak değişimler yaşamaktadır. Bu kurumlar birbirinden bağımsız olmayan ve bütünlüklerini muhafaza eden, toplumun temel özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵⁹ Her toplum, sosyal yaşantısını düzenleyen anayasal sistemleri inşa ederken bazı değerleri temel alır. Bir toplumun konumu her ne kadar maddi yeterliliklere bağlı olsa da, ona üstünlük kazandıran özellikleri, ahlaki düzeninden alır. Toplumsal sınıfların her birinde etkili olan ve halkı müreffeh hale getiren güç dindir.²⁶⁰ Aile, din, mülkiyet gibi kurumlar bulundukları toplumda kardeş gibidirler. Öyle ki istemeseler dahi onları bir arada tutan kuvvetli bir bağ vardır. Toplumsal içinde sürekliliklerini korumalarını bu bağ sağlamaktadır. Hepsi aynı otobüsün farklı koltuklarında oturan yolcularıdır. Mevcut trafik hepsini farklı şekillerde etkilemektedir. Toplumsalın yaşadığı her sorununun bu kurumlarla ilişkisi de bu şekildedir. Toplumsalın içinde bir işlev ve konuma sahip olan aile kavramı ise kendi içerisinde de bir disipline sahiptir. Bu sistem aile bireylerinin üstlendiği roller ile varlığını korumakta ve bütünlüğü sağlamaktadır. 1980’li yıllardan itibaren hızla değişen ve dönüşen dünya karşısında toplumlar yeni bir süreçle karşı karşıya kalmışlardır. Tarım ve sanayi dönemlerinden geçen dünya, daha az insan gücüne ihtiyaç duyan sanayi ve bilgisayar teknolojilerinin gelişmesi ile yeni bir sürece girmiştir. Dünyanın yaşadığı bu değişimlerin aile yapılarına da etkisi olmuş ve aile bireyleri arasında roller değişmeye başlamıştır.²⁶¹ Bu değişimler, aileyi aile yapan değerlerin de değişmesine neden olmuştur. Geleneklerin ve dinin yüksek oranda belirleyici olduğu geleneksel geniş aile modelinde aile bireyleri arasında ilişkilerde kutsal değerler, büyüklere saygı ve ailenin mahremiyetini korumak gibi değerler

²⁵⁹ Le Play, a.g.e., s.97.

²⁶⁰ Le Play, a.g.e., s.10.

²⁶¹ Can, a.g.e., s.73.

oldukça önemliken, sınıai toplumsal gelişmelerle birlikte bu değerlerde dönüşümler yaşanmış, modern çekirdek aile yapısı oluşumları gözlemlenmiştir.²⁶²

Artan göçler sonucunda parçalanan ve yeniden şekillenen aile kurumu, yaşamış olduğu bu süreç etkisiyle aile içi etkileşimlerde ve akrabalık bağlarında geleneksel döneme nispeten farklılaşmıştır. Kendi ortamlarından ayrılan ve kozmopolit ortamlara gelen aileler burada çeşitli kültürlerden gelen birey ve ailelerle iletişim halinde olmakta ve aynı mekânları paylaşmaktadırlar.²⁶³ Bu paylaşımların ötesinde değişen çalışma koşulları ve hayat şartları aileyi hem içerden hem dışarıdan dönüştürmeye başlamıştır. Sanayileşme döneminden önce aile, üretici bir birim konumunda olması ile birlikte bu üretim, ev içinde ve tarım alanlarında sürdürülmekte ve tüm aile fertleri bu üretim etkinliğini desteklemekteydi. Fakat kapitalist girişimlerin artmasıyla toplumun bir parçası haline gelen sanayileşme, aile bireylerinin her birini ayrı iş kollarına yönlendirerek üretimin birlikteliğinin kırılmasına neden olmuştur. Artık iş ve ev ayrı iki oluşum haline gelmiştir. Bu durum aile kurumunun yapısını oldukça etkilemiştir.²⁶⁴ Üretim mekânı olmaktan çıkan evle birlikte kadın da işçi sınıfının bir mensubu olmuştur. Eğitim, bireylerin yetiştirilmesi gibi işlevler de artık evin dışında gerçekleşmeye başlamıştır. Geleneksel aile kavramı ile modern aile kavramı arasındaki en belirgin hususlardan biri de budur: Ailenin dışarı taşınması.

İş hayatının bireylerde oluşturduğu stres, eşler arasında çatışma, çocukların eğitilmesi ve büyütülmesi gibi nedenler, ailede yaşanan ilk çözümler olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁶⁵ Aile oluşumunun yaşamış olduğu bu dönüşümle beraber kadının kamusal görünürlüğünün ve sosyal rolünün arttığı gözlemlenmektedir. Modern dönemde kadın; kamusal alanda daha etkin roller üstlenmiş ve erkekle eşit statüye ve haklara sahip olmuştur. Kadın sadece annelik görevini yerine getiren bir

²⁶² Emrah Başaran, “Ailenin İşleyişi ve Gerçekleştirimi,” Sistematik Aile Sosyolojisi, Ed. Mustafa Aydın, Konya, Çizgi, 2019, s.123.

²⁶³ Can, a.g.e., s.70

²⁶⁴ Can, a.g.e., s.67

²⁶⁵ Francis Fukuyama, “Büyük Çözülme: İnsan Doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması,” Çev. Hasan Kaya, İstanbul, Profil, 2009, s.353.

birey değil bunun yanında meslek sahibi olan, çalışabilen bir birey haline gelmiştir. Bu durum rol farklılıklarının ortadan kalkmasını ve ataerkil aile biçiminin önemini yitirmesini beraberinde getirmiştir.

Kent hayatına geçişle aile içi iletişim ilişkileri de farklı bir oluşuma evirilmiştir. Ancak bu evirilmenin 1980 sonrası sürecinde özellikle fabrika işçilerinin aile düzenlerinde daha farklı bir boyut aldığı bilinmektedir. Kır ailesinin kent ailesine dönüşürken aldığı isim “Gecekondı Ailesi”dir.²⁶⁶ Gecekondı ailesinde katılımın olduğu işc ağırlıkta olarak fabrika ve imalathane işçiliği, hizmet sektörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ev dışında çalışma, işcne bağımlı bir çalışma statüsü oluşturmuştur. İşileşme hali, aileyi üretimde temel birim olmaktan çıkarmış ve aile esaslı- ekonomiden, aile ücret- ekonomisine dönüş yaşanmıştır. Aile cret ekonomisinde aile yeleri, aile dışında çalışarak hane ekonomisine destekte bulunmuşlardır. Aile içi ilişkilerde değişen rollerle beraber üretim odaklı aileden tüketim odaklı aileye geçişte yaşanmıştır. Sosyal hayatın beklentileri, artan maddi külfetler karşısında sınıfsal konumlarını, toplum içindeki statülerini artırmak isteyen ailelerin daha rahat tüketebilmek için daha çok mesaiye kaldıkları ve tüketim kültürünün bir nesnesi haline geldiği gözlemlenebilmektedir.

²⁶⁶ Birsen Gökçe, “Türk Toplumunda Aile Yapısı,” Anadolu niversitesi, 2010, s.136.

TARTIŞMA

Osmanlı toplum yapısının gerek İslam ile kurmuş olduğu toplumsal değerler gerek ahi teşkilatları gibi oluşumlarla şekillenen sosyal ahlak kuralları, Batı tarzı bir sınıfsallaşmaya engel teşkil etmiştir. Osmanlı toplumlarında dinin ulaşılmaz bir yerde değil, toplumun içinde hayat bulması sonucunda dini değerlerin kültürleşerek Osmanlı toplumunun zeminini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Toplumlar yaşamış oldukları süreçler içerisinde yeni kavramlara ev sahipliği yapabilmektedir. Oluşan yeni kavramlar ortaya çıktıkları toplumların değerlerinden izler taşır ve geldikleri toplumu tanıtır. Herhangi bir yenilik, oluşum veya kavram bulunduğu toplumun sosyo-kültürel değerleri çerçevesinde şekil alır. Bu sebeple kavramlar ve oluşumlar değerlendirilirken bulunduğu toplum yapısı ve kültürel değerleri tanınmalıdır. C. Wrisler'in ifade ettiği gibi, "Kültür, bir halkın yaşama tarzıdır."²⁶⁷ Bir toplumu yaşanabilir kılan kültürel değerlerdir. Kültürel değer, toplumun yaşadığı etkileşimleri, değişimleri şartlara ve zamana uygun hale getiren canlı bir sistemdir. Bu minvalde işçi sınıfı hareketi oluşumu ile kültür arasında yaşanan etkileşimler oldukça önemlidir. Osmanlı toplumunun kültürel değerleri içerisinde dinin konumu, toplum kültüründen bağımsız bir oluşum olmamakla beraber kültürleşerek toplumsal değerlerin yapı taşı olmuştur. Bu sebeple Osmanlı toplumunda işçi sınıfı hareketinin özellikle kültürel değerlerle kurduğu/kurmadığı

²⁶⁷ Mümtaz Turhan, Kültür Değişimleri- Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik, Marmara Üniversitesi, 1987, s.29.

etkileşimlerin zeminini oluşturan yapı birbiriyle iç içe geçmiş dini kültürel değerlerdir. Özellikle geleneksel Osmanlı toplumunda birleştirici, bütünleştirici etkisi olan din kavramı; Cumhuriyet dönemine geçişle, modernleşme çalışmaları kapsamında birtakım kurumlarda tutulmaya çalışılmış, bireysel yönüne ağırlık verilmiş ancak kültürel yapıdan çıkarılamamıştır. Bu durumu önceki dönemlerde dinin toplumda yaşama biçimini incelediğimizde daha net anlamaktayız ki din kültürleşerek Osmanlı toplumunun ana bileşeni olmuştur.

Nitekim Batı toplumlarında işçi sınıfı oluşum süreci ile Cumhuriyet Türkiye'sinde yaşanan işçi sınıfı sürecinin arz ettiği farklılıkların temelinde dini kültürel değerlerin toplumsal tarafından algılanma ve yaşanma şekilleri bulunmaktadır. Osmanlı çözülme dönemi ile varlığını hissettiren işçi sınıfı hareketi oluşumu Cumhuriyet dönemine geçiş ve sanayileşme çabalarının yaşandığı dönemde görünürlük kazanmaya başlamıştır. Ancak oluşan işçi sınıfı, temelinde yer alan kültürel değerler sebebi ile tamamen Batı tarzı bir oluşum şeklinde karşımıza çıkmamıştır. Batı toplumunda şekillenen kapitalizm kavramı ve burjuva oluşumu varlığını sürdürmek için karşıt bir oluşuma mecburdur ki bu oluşum proletaryadır. Batı'da şekillenen bu kavramın arka planında yani tarihselliğinde ruhban sınıfı adı altında hegemonik bir güç mevcuttur. Nitekim bu hegemonik gücün, kilisenin gölgesinden, sanayiye doğru evirildiğini söylemek mümkündür. Bu sebeple işçi sınıfı oluşumunun aktörleri gizli de olsa Batı toplumlarında mevcuttur. Osmanlı toplumlarında ise bu gerek ahi teşkilatlanmaları gerek dini kültürel değerlerin aktarıldığı ve muhafaza edildiği usta-kalfa-çırak oluşumları, Osmanlı'da sınıfsallığın oluşamamasının en temel sebeplerinden sayılabilir. Ancak hiçbir şekilde işçi sınıfı oluşumu yoktur demek mümkün değildir. Çalışma hayatı olan her toplumda işveren ve işçi vardır. Tarafımızca işçi kavramını sınıf haline getiren durum, kolektif şuur taşıyan ve istikrarlı bir şekilde oluşumunu sürdüren bir örgütlenmenin mevcut olmasıdır. Ancak bizim iddiamız referansı din olan kültürel oluşumlarda dinin her zaman bir parametre olarak varlığını koruduğu ve toplumsal edimlerin bu bağlamdan bağımsız oluşamayacağı yönündedir. Bu durum karşısında Lütfi Bergen'in de ifade ettiği üzere şu soru zihinlerde şekillenmektedir: İslam'ın idealize edilemediği toplum yapılarında sınıf oluşmaması İslam'ın bir özgülüğü şeklinde algılanmalı mıdır? Elbette bu soru,

sendikal mücadelenin profilleri nezdinde anlamsız sayılabilecektir. En nihayetinde sendika hareketi kendisini “işçi sınıfı” ve işini yaptığı mülkiyet sahibini de “burjuva sınıfı” şeklinde konumlama noktasındadır. Bergen’in Bakırezer ve Demirer’den aktardığı, Müslüman sermayenin “sınıf” tavrının incelendiği bir çalışmada²⁶⁸ MÜSİAD ile HAK-İŞ arasındaki farklılık vurgulanmıştır: “İslamcı sermayenin içinde örgütlendiği MÜSİAD, Malezya ve Endonezya gibi Müslüman ülkelere referansla müminler arasındaki ahlaki bağlara dayanan bir model içinde asgari devlet müdahalesiyle işleyen İslami bir serbest piyasa modeli savunuyordu. Örgütün kurucu başkanı Erol Yazar’a göre örgütün üyeleri “ahlaklı kapitalist”lerdi. Örgüt homoeconomicus yerine İslami eğitim aracılığıyla bencil doğasını bastırmayı öğreneceklerden oluşacak “homo islamicus” tipine dayalı bir toplum öngörüyordu. İslami cemiyet ilişkileri içerisinde ne grev ve lokavta ne de sendikalara yer vardı. Yazar’a göre Doğu Asya ülkelerinin başarısının ardında Batı tipi sosyal devlet uygulamalarına önem vermemesi bulunuyordu. Ancak MÜSİAD’ın aksine HAK-İŞ örgütlü çıkar temsilinin ilkelerini Batı’da aramaktadır. Lütfi Berger bu tartışmada sorunun ele alınış biçiminin problemlili olduğunu ifade etmiş ve iki yaklaşımın da üretim-din ilişkilerini tanımlama yönteminin kendi sınıf aidiyetlerine göre şekillendirdiklerini belirtmiştir.²⁶⁹ Osmanlı’dan günümüze işçi sınıfı hareketi oluşumunun Batılı manada bir süreklilik, sabit bir statü taşımaması ve çalışma hayatına birikimsel olarak getirdikleri dini-kültürel değerlerle yaşanan etkileşimlerin Batılı anlamda bir sınıfsallaşmaya ortam oluşturamamasının nedeni toplumsalın referans aldığı değerlerdir. Bu referansların okunabilmesi ve ilişkilendirilebilmesi adına sosyal tarih çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle dinin kültürleşerek sosyal yapıya dâhil olduğu toplumlarda yapılan çalışmalardan verim alabilmek adına toplumsal oluşumların din ile etkileşimleri çözümlenmeli ve bu perspektifte sosyal tarih araştırmaları yapılmalıdır.

²⁶⁸ Bergen, a.g.e., s.119

²⁶⁹ Bergen, a.g.e., s.120.

SONUÇ

Toplumların sosyo-kültürel süreçleri, sürekli bir değişim, dönüşüm ve etkileşim içerisindedir. Bu etkileşimler toplumun sosyo-kültürel olgularını etkilemekle beraber, sosyal ilişkileri, yatay ve dikey toplumsal hareketleri de dönüştürmektedir. Her toplumun, değişim karşısındaki tavrı farklılık göstermekte ve bu farklılık dönüşümün şeklini de etkilemektedir. “Osmanlı’dan Günümüze İşçi Hareketi ve Din” adlı araştırmamızda, işçi sınıfı hareketinin varlığına/yokluğuna dair oluşumların din ile herhangi bir etkileşim yaşayıp yaşamadığı çalışılmıştır. İşçi sınıfı hareketine dair oluşumların sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi adına öncelikli olarak işçi sınıfının nasıl doğduğu, hangi zeminlerde süreklilik taşıdığının araştırılması gerekmektedir. Osmanlı toplumunda işçi sınıfı hareketine zemin oluşturabilecek durumlara ve bu durumların din ile ilişkilerinin varlığına/yokluğuna ulaşabilmek adına dönemin toplum yapısından ve çalışma hayatından başlayarak Cumhuriyet Türkiye’sine kadar olan süreç değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde özellikle üzerinde durmaya çalıştığımız husus, Osmanlı toplum yapısını oluşturan değerler ve çalışma hayatını şekillendiren unsurlar olmuştur. İşçi sınıfı hareketinin imkânına dair değerlendirmeler yapabilmek ve işçi sınıfı hareketlerinin Osmanlı toplumunun dini değerler ile iç içe geçmiş kültürel hayatında aldığı konumu anlayabilmek adına Batı toplumlarında şekillenen işçi sınıfı oluşumlarının varlık aşamaları araştırılmaya çalışılmıştır. Araştırmamızın ikinci bölümünü ise Cumhuriyet Türkiye’sinde işçi sınıfı hareketine dair oluşumların bilhassa anayasal düzlemde yaşadığı siyasi-kültürel etkileşimler oluşturmaktadır. 1980 sonrası işçi sınıfı hareketine dair oluşumların, toplumsal yapılarla kurduğu/kurmadığı etkileşimlerin incelendiği üçüncü bölümde ise daha çok Türkiye toplum yapısının kültürel değerleri-etkileşimleri üzerinde durulmuştur.

Çalışma sürecinde karşılaştığımız kaynak sorunu; araştırma düzleminde, özellikle işçi sınıfı hareketlerinin dini değerler ile etkileşimine dair mevcut bir araştırmanın olmaması gerekli verileri elde edebilmemiz ve metne aktarabilmemiz önünde ciddi bir engel olmuş, özellikle işçi sınıfı hareketlerinin din ile etkileşimleri, kaynakların yetersizliği nedeni ile aktarılamamıştır.

İşçi sınıfı hareketi oluşumları ile dini kültürel değerler arasında gerçekleşen etkileşimleri araştırabilmek adına, gerek sosyal tarihçilerin gerek kültür tarihçilerinin, bu oluşumları araştırmaları ve sosyo-kültürel çalışmalarla gün yüzüne çıkarmaları gerekmektedir. Çalışmamızın temel gayelerinden biri de işçi sınıfı hareketi ve din ilişkisinin sosyal tarih bağlamında değerlendirilmesi gereken bir alan olduğunu vurgulamaktır. Bu minvalde işçi sınıfı hareketi ve din bağlamında yapılacak araştırmaların, disiplinler arası bir çalışmaya ihtiyaç duyduğu ve bizim çalışmamızın bu duruma vurgu yaparak, zincirin ilk halkasını teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- THEODOR W, A.: **Minima Moralia**, Çev. Orhan Koçak, Metis, İstanbul.
2000
- AKGÜNDÜZ, A., ÖZTÜRK, S.: **Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.
1999
- YÜKSEL, A.: **Yıkım Çağında Direniş Arayış ve Sınıf Mücadelesi**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul.
2011
- AKŞİN, S.: **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, İmaj, Ankara.
1996
- AKYÜZ, H.: **Kurumlar Sosyolojisi**, Siyasal, Ankara.
2008
- ALPER, Y.: "Cumhuriyetten Günümüze Türk Sosyal Güvenlik Sistemi: Yeni Sistem, Yeni Beklentiler," **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, Bursa.
2020
- ARON, R.: **Sınıf Mücadelesi**, Çev. Erol Güngör, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, İstanbul.
1975

- ARSLAN, D. A.:
2006
“Sınıf Teorisinin Açmazları ve İktidar Analizinde Bir Alternatif Olarak Elit Teorisi,” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.16, sayı:1.
- AYDEMİR, C., GENÇ, S., Y.:
2011
“Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm,” Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C.:10, sayı:36.
- BAŞARAN, E.:
2019
“Ailenin İşleyişi ve Gerçekleştirimi,” **Sistematik Aile Sosyolojisi**, Ed. Mustafa Aydın, Çizgi, Konya.
- BAYER, A.:
2013
“Değişen Toplumsal Yapıda Aile, ” Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: IV, Sayı:8.
- BENETON, P.:
T.Y.
Toplumsal Sınıflar, Çev. Hüsnü Dilli, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BERGEN, L.:
2012
“Emek Din İlişkisi ve Kültür: Sınıftan Cemaate” HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, C.I, sayı:2.
- BERKES, N.:
2021
Teokrasi ve Laiklik, Yapı Kredi, İstanbul.

- BERKES, N.: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi, İstanbul.
2022
- BIÇKI, D.: “Küreselleşme Sürecinde Kentler: Mekânsal Yarılma, Yoksulluk ve Türkiye”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, Bursa.
2020
- BOURDİEU, P.: **Simgesel Sermaye ve Toplumsal Sınıflar**, Cogito Dergisi, C.76.
2014
- BÖRKLÜOĞLU L.: “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Türkiye’de Siyaset,” **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, Bursa.
2020
- CAN, E.: “Ailenin İşleyişi ve Gerçekleştirimi,” **Sistemik Aile Sosyolojisi**, Ed. Mustafa Aydın, Çizgi, Konya.
2019
- CAN, İ.: “Tarih, Toplum ve Kültür Bağlamında Aile ve Kadın,” **Sistemik Aile Sosyolojisi**, Ed. Mustafa Aydın, Çizgi, Konya.
2019
- CAN, İ.: “Ailenin Tarihsel Gelişimi: Dünü, Bugünü ve Yarını,” **Sistemik Aile Sosyolojisi**, Ed. Mustafa Aydın, Çizgi, Konya.
2019

CAN, Y.:
2008
“Düşük Ücret ve Çalışma Koşullarının İşçilerin Aileleri ve Sosyal Çevreyle Olan İlişkilerine Etkisi,” Aile Toplum ve Eğitim Kültür Araştırma Dergisi, C.IV.

CLOT, A.:
T.Y.
Muhteşem Süleyman Osmanlı’nın Altın Çağı, çev. Turhan İlgaz, t.y.

COŞKUN, A.:
2003
“Din ve Kimlik”, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, No: 24.

ÇAĞLAR K.:
2009
Toplumsal Tarih Çalışmaları, İletişim, İstanbul.

ÇAHA, Ö.:
1996
“Sivil Kadın, Türkiye’de Sivil Toplum ve Kadın,” Çev. Ertan Özensel, Vadi, Ankara.

ÇIMRIN, F., K.:
“Yeni Sosyal Hareketler ve Kentsel Yaşam”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi(2).

DİKEÇLİĞİL, F., B.:
2012
“Aileye Dair Kabullerin Ezber Bozumu,” Muhafazakar Düşünce C.VII, sayı 31.

DURAK, Y.: **Emeğin Tevekkülü**, İletişim, İstanbul.
2018

DURALI, T.: **Hayatın Anatomisi**, Dergâh, İstanbul.
2018

DURALI, T.: **Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti**,
2019 Dergâh, İstanbul.

EKİZCELEROĞLU, R., **“Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddetin Nedenleri ve**
YAŞ, Z.: **Sonuçları”** Kadın Çalışmaları Dergisi,Aile İçi Şiddet
2007 Özel Sayı,C.II,sayı: 4.

ERİŞCİ, L.: **Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi**, Kutulmuş,
1951 İstanbul.

FAROQHI, S.: **“İktisat Tarihi (1500-1600)”, Türkiye Tarihi**, ed.
2014 Sina Akşin, Cem, İstanbul.

FINDLEY, C.: **Modern Türkiye Tarihi**, Timaş, 7.Baskı, İstanbul.
2019

- FREYER, H.: **İndüstri Çağı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Konferansları, İstanbul.
1954
- FUKUYAMA, F.: **“Büyük Çözölme: İnsan Doğası ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması,”** Çev. Hasan Kaya, Profil, İstanbul.
2009
- GÜLMEZ, M.: **Türkiye’de Çalışma İlişkileri**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 2.Baskı, Ankara.
1991
- GÜNAY, Ü.: **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul.
2018
- GÜNAY, Ü.: **“Modern Sanayi Toplumlarında Din: I,”** Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C: IV, No:3.
1986
- GÜNDÜZ, T.: **Büyük Olayların Kısa Tarihi**, Yeditepe, İstanbul.
2015
- GÜZEL, Ş.: **İşçi Tarihine Bakmak**, Sosyal Tarih, İstanbul.
2007
- İŞİK, V.: **“Türkiye’de İslamcılığı Yeniden Düşünmek,”** Ed. Lütfi Sunar, **Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce**, C: I.
2020

İNALCIK, H.:
2014

Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası, İstanbul.

KALAYCIOĞLU, S.:
2020

Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, İstanbul.

KARAKIŞLA, Y., S.:
2015

Eski Zamanlar Eski İnsanlar, Doğan, İstanbul.

KARPAT, K.:
2021

Kısa Türkiye Tarihi, Timaş, İstanbul.

KINROSS, L.:
2016

Osmanlı İmparatorluğun Yükseliş ve Çöküşü, Altın Kitaplar Yayınevi, 5.Baskı, İstanbul.

KOÇ, Y., PALABIYIK, A.:
2021

“Türkiye’de Tek Partili Yıllar.” Pınar, İstanbul.

- KONGAR, E.: **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Çağdaş, Ankara.
1979
- KOYUNCU, A.: “Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Aile,” **Sistematik Aile Sosyolojisi**, Ed. Mustafa Aydın, Çizgi, Konya.
2019
- KURT, M.: “Siyasal Tarih,” **Türkiye Tarihi**, Ed. Sina Akşin, Cem, C.II, İstanbul.
2014
- KURTDAS, E., M.: **Sosyal Hareketler Bağlamında Küreselleşme Karşıtı Hareket: Sebepleri, Gelişimi ve Sonu**,” Tesam Akademi Dergisi.
2021
- KÜÇÜKÖMER, İ.: **Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul.
2014
- LE PLAY, F.: **Seçilmiş Metinler**, Heretik Yayınları, Ankara.
2017
- LEWIS, B.: **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, 7.Baskı, Ankara.
2014
- LÜTFİ B.: **Kent-İslam ve Kapitalizm**, Doğu, İstanbul.
2014

MARDİN, Ş.: **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim, İstanbul.
2017

MARX, K., ENGELS F.: **Komünist Manifesto**, Çev. Nail Satlıgan, Yordam,
2014 İstanbul.

MARX, K.: **Louis Bonaparte’ın On Sekiz Brumaire’i**, Çev.
2020 Tanıl Bora, İletişim, İstanbul.

MARX, K.: **Ücretli Emek ve Sermaye**, Çev. Süleyman Ege,
2001 Bilim ve Sosyalizm, Ankara.

MERİÇ, C.: **Umrandan Uygarlığa**, İletişim, İstanbul.
2014

ÖĞÜTLE, V.,S., ÇEĞİN, **Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği**, Tan
G.:
2010 Kitabevi, Ankara.

ÖZ, M.: **Osmanlılar, Sosyal Hayat**, DİA,Cilt XXXIII, 535.
2000

ÖZCAN, Z.:
2005

**“Akla ve Paraya İhtiyacı Olmayan Şehir:
Kayseri,” Aksiyon.**

ÖZDEMİR, Ş.:

**“İslami Sermaye ve Sınıf: Türkiye/Konya Müsiad
Örneği,” Çalışma İlişkileri Dergisi, C.1.**

ÖZER, İ.:
2020

**“Türkiye’de Kent, Kentleşme ve Kentsel Değişimler,”
Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı,
ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, Bursa.**

ÖZORAL, B.:
2013

**Dindar Elitin Artan Ekonomik Gücü “ve Global
Ekonomiye Entegrasyonu: Kayseri Örneği,”
Sosyal ve Beşeri Bilimler, C: V.**

SAKAL, M., GÖLÇEK, A.: **Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve Reform,** Sosyoekonomi.
2017

SANDERS, B.: **Öküzün A'sı,** Çev. Şehnaz Tahir, Ayrıntı, İstanbul.
2017

SAVRAN, S.,
TANYILMAZ, K.,
TONAK, A.: **Marksizm ve Sınıflar,** Yordam Yayınları, İstanbul.
2015

SENCER, O.: **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı,** Habora, İstanbul.
1969

SENNET, J., C.: **Sınıfın Gizli Yaraları,** Heretik, İstanbul.
2021

SENNET, R.: **Karakter Aşınması,** Çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı, İstanbul.
2022

SOYYİĞİT, R.: **“Sanayileşmenin Türk Ailesi Üzerine Sosyal Etkileri,”** Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
2002

- SÖNMEZ, R.:
1397 **Türkiye’de ve Dünya’da İşçi Hareketleri**, Boğaziçi, İstanbul.
- SUBAŞI, N.:
2020 “Türkiye’de Dini Düşüncenin Üretimi,” Ed. Lütfi Sunar, **Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce**, C:I, Ankara.
- SUNAR, L.:
2020 “Çağdaş Türk Düşüncesinin Temel Meseleleri, Dönemlendirme ve Tasnif,” Ed. Lütfi Sunar, **Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce**, C: I, Ankara.
- SÜLKER, K.:
2004 **Türkiye Sendikacılık Tarihi**, Türkiye Sosyal Tarih Araştırmalar Vakfı, İstanbul.
- SÜLKER, K.:
1998. **Türkiye’de İşçi Hareketinin Doğuşu**, Cumhuriyet, İstanbul.
- ŞEN, M., E.,
TÜRKMENOĞLU M.:
2012 “Avrupa Feodalitesi İle Osmanlı Tımar Sistemi Üzerine Bir Mukayese,” The Journal of Academic Social Science Studies.
- ŞENTÜRK, Ü.:
2006 “Küresel ve Yeni Sosyal Hareketler ve Savaş Karşıtlığı,” Sosyal Bilimler Dergisi, 30(1).

ŞİŞMANOV, D.: **Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi**, Belge, İstanbul.
1990

TABAKOĞLU, A.: **“Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi,”** İstanbul
1987 Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C.43.

TABAKOĞLU, A.: **“Osmanlı İktisat Sistemi”, Osmanlı Ansiklopedisi,**
1993 C.V, Ağaç, İstanbul.

TATAROĞLU, M.: **“Cumhuriyetten Günümüze Türk Bürokrasisi,”**
2020 **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı,**
ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, Bursa.

THOMPSON, E.: **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu,** Çev. Uygur
2015 Kocabaşoğlu, Birikim, İstanbul.

TOFFLER, A.: **Üçüncü Dalga,** Altın Kitaplar, İstanbul.
1981

TUNA, O.: **Sosyal Siyaset,** Filiz, İstanbul.
1991

TURHAN, M.: **Kültür Değişmeleri- Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik**, Marmara Üniversitesi.
1987

TÜM İKTİSATÇILAR BİRLİĞİ.: **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Maya Matbaacılık Yayınları, Ankara.
1976

ÜLGEN, P.: **“Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış,”** Mukaddime, sayı:1.
2010

ÜLGENER, S.: **Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı**, Derin, İstanbul.
T.Y.

HİDAYET, Ü., TÜRK, T.: **“Yoksullukla Mücadele Politikaları: 2000 Sonrası Türkiye Örneği,”** Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, C. VII, Sayı:14.
2016

VAROUFAKIS, Y.: **Kızımla Ekonomi Sohbetleri**, Çev. Sinan Arslaner, Epsilon, İstanbul.
2019

VERGİN, N.: **Din, Toplum ve Siyasal Sistem**, Bağlam, Ankara.
2000

- YAZGAN, T.: **Türkiye’de Sendikal Hareketler**, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul.
1982
- YAZICI, E.: **Osmanlı’dan Günümüze Türk İşçi Hareketi**, Binyıl Yayınları, Ankara.
2014
- YILDIRIM, K.: **Osmanlı’da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler, İletişim**, İstanbul.
2017
- ZENCİRKIRAN, M.: “Türkiye’nin Toplumsal Sorunları,” **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Ed. Mehmet Zencirkıran, Dora, Bursa.
2020

